

Univerzita Palackého v Olomouci

Filozofická fakulta

Katedra psychologie

POSTOJE KE SMRTI V ČESKÉ REPUBLICE A
V IZRAELI

(DEATH ATTITUDES IN THE CZECH REPUBLIC AND IN ISRAEL)

Magisterská diplomová práce

Autor: **Monika Kolářová**

Vedoucí práce: **PhDr. Olga Pechová, Ph.D.**

Olomouc

2015

Prohlášení

Místopřísežně prohlašuji, že jsem postupovou práci na téma „*Postoje ke smrti v České republice a v Izraeli*“ vypracovala samostatně pod odborným dohledem vedoucího postupové práce a uvedla jsem všechny použité podklady a literaturu.

Ochrana informací v souladu s ustanovením § 47b zákona o vysokých školách, autorským zákonem a směrnicí rektora k Zadání tématu, odevzdávání a evidence údajů o bakalářské, diplomové, disertační práci a rigorózní práci a způsob jejich zveřejnění. Student odpovídá za to, že veřejná část závěrečné práce je koncipována a strukturována tak, aby podávala úplné informace o cílech závěrečné práce a dosažených výsledcích. Student nebude zveřejňovat v elektronické verzi závěrečné práce plné znění standardizovaných psychodiagnostických metod chráněných autorským zákonem (záznamový arch, test/dotazník, manuál). Plné znění psychodiagnostických metod může být pouze přílohou tištěné verze závěrečné práce. Zveřejnění je možné pouze po dohodě s autorem nebo vydavatelem.

V ..... dne .....

Podpis .....

Poděkování

Chtěla bych velmi poděkovat PhDr. Olze Pechové, Ph.D. za odborné vedení mé práce, za příjemnou a rychlou komunikaci a za rady a připomínky, bez nichž by tato práce nemohla vzniknout. Také moc děkuji panu PhDr. Danielu Dostálovi, Ph.D., za obrovskou pomoc při statistickém zpracování dat. Děkuji také všem svým blízkým za podporu při psaní této práce.

Obsah

Úvod.....	5
1. Smrt	7
1.1. Umírání	8
2. Dějiny smrti	13
2.1. Starověk.....	13
2.2. Od středověku po současnost.....	15
2.3. Pojetí smrti v české kultuře	17
2.4. Život po životě	19
2.5. Shrnutí.....	20
3. Pojetí smrti v náboženství	22
3.1. Pojetí smrti v judaismu.....	22
3.2. Pojetí smrti v křesťanství	25
4. Pojetí smrti z hlediska psychologických teorií	28
5. Smrt v různých obdobích lidského života	32
6. Postoje	35
6.1. Postoje ke smrti	36
7. Česká republika a Izrael	38
8. Metodologický rámec práce	43
8.1. Cíle výzkumu, výzkumné otázky a hypotézy	43
8.1.1. Cíle výzkumu.....	43
8.1.2. Hypotézy.....	43
8.2. Užití výzkumné metody	44
8.3. Použité statistické metody.....	46
8.4. Zkoumaný soubor.....	46
8.5. Průběh výzkumu.....	48
9. Přehled výsledků výzkumu.....	49

10.	Zhodnocení platnosti hypotéz	53
11.	Diskuze	56
12.	Závěry	62
13.	Souhrn	64
	Seznam použitých zdrojů a literatury:	68
	Seznam příloh	73

Úvod

Tato práce se věnuje postojům ke smrti u vysokoškolských studentů v České republice a v Izraeli. Teoretická část obsahuje ukotvení tohoto tématu, definuji zde základní pojmy, popisuji smrt a umírání z hlediska historického vývoje, z hlediska vývojové psychologie, ve vztahu k náboženství, konkrétně tedy k judaismu a křesťanství, které jsou díky zkoumanému vzorku relevantní a z hlediska různých psychologických teorií. Dále se také věnujeme možným rozdílům mezi Českou republikou a Izraelem, které by mohly mít vliv na postoje ke smrti u zkoumaného vzorku. Druhá část práce je věnována samotnému výzkumu, výsledkům a diskuzi.

Důvodů, proč jsem si vybrala toto téma, je hned několik. Téma smrti mě zajímalo dlouhodobě. Pracovala jsem jako dobrovolnice v Čerčanském hospici, a tato zkušenost pro mě byla obrovsky přínosná, ale také ve mně vyvolala spoustu otázek o tom, jak vlastně lidé smrt a umírání vnímají. V mém věku o tom nikdo moc nepřemýšlí, proto jsem se rozhodla zaměřit na tuto věkovou skupinu, jelikož mě její postoje velmi zajímaly. Dalším důvodem bylo i prožívání smrti v rodině, a jako reakce na ni byl ještě hlubší zájem o toto téma. Porovnání s Izraelem jsem si vybrala proto, že mám k této zemi velký vztah. Mám židovské předky, Izrael jsem několikrát navštívila a už ve své bakalářské práci byli mým výzkumným vzorkem izraelští studenti, kteří absolvovali povinnou vojenskou službu. Díky politické, kulturní a náboženské rozdílnosti těchto dvou zemí mě napadlo, zda tyto odlišnosti budou mít i vliv na postoje ke smrti a její vnímání. Zda bude mít téměř neustálý válečný stav, služba v armádě a víra u většiny obyvatel v Izraeli oproti klidnému životu bez válek a velmi sekularizované společnosti v Česku nějaký vliv na vnímání konečnosti života. Žijeme ve společnosti, kdy se o smrti moc nemluví a nepřemýšlí, i přesto, že je jedinou jistou a nevyhnutelnou věcí v našem životě.

Snad tato práce poskytne na smrt a umírání i jiný než negativní a vyhýbavý pohled a snad přinese i poznatky o tom, jak může kultura, víra nebo setkání se smrtí ovlivnit naše postoje k ní.

TEORETICKÁ ČÁST

1. Smrt

Smrt je podle definice Hartla a Hartlové (2010) „stav, kdy u člověka došlo k nezvratným změnám v mozku a v jejich důsledku k selhání funkce a zániku center řídících krevní oběh a dýchání“ (Hartl & Hartlová, 2010, 535) Smrt je zde popsána výhradně fyziologickými projevy, ale to není to jediné, co si člověk při tomto slovu vybaví. Často ji máme spojenou se slovy bolest, ztráta, nemoc či neschopnost se postarat sám o sebe. Dochází také ke ztrátě vědomí, tedy ke ztrátě Já, k zániku naší existence ve světě.

Smrtí a všemi fenomény s ní spojenými se zabývá vědní disciplína zvaná thanatologie. Je to interdisciplinární vědní obor, který zahrnuje celou řadu oborů jako je psychologie, filozofie, teologie, medicína, atd. Každý z těchto oborů ji pojímá ze svého úhlu pohledu a prostřednictvím svých vědeckých metod (Haškovcová, 2007).

Víme, že smrt dříve nebo později potká každého z nás a může přijít kdykoliv, i když není snadné si to připustit. Tento fenomén se nazývá Terror management theory (TMT) a poukazuje na konflikt mezi touhou žít a vědomím nevyhnutelnosti smrti. Tímto strachem a vědomím vlastní konečnosti se odlišujeme od zvířat. Ta si jsou toho vědoma těsně před úmrtím, ale člověk si je toho vědom celý život. Také je nám vlastní touha po prodloužení života a představy o tom, co bude po smrti a jak taková smrt vypadá či probíhá, jelikož je pro nás velmi těžko představitelná (Šiklová, 2013; Taubman-ben-ari & Noy, 2010). Smrt je většinou vnímána jako něco negativního a děsivého, něco, čemu se každý chceme vyhnout a doufáme, že nás potká v našem životě co nejpozději. Vědomí nevyhnutelnosti smrti nás ovlivňuje v průběhu celého života, způsobuje nám trauma, a proto je s uvědoměním smrti spojena spousta obranných mechanismů, od těch, které nám pomáhají najít smysl v každodenním životě, přes ty, které jsou součástí naší životní filozofie či náboženství, např. víra v posmrtný život, až po ty, které nám mohou bránit v plnohodnotném prožití času, který máme k dispozici. S tím se často pojí i pocit vlastní výlučnosti, kdy si uvědomujeme, že každý umírá a že smrt může přijít kdykoliv, ale u nás samých si to nepřipouštíme. Podle TMT je funkčním obranným mechanismem určitý světonázor, který je sdílen větším okruhem lidí a jedinec má díky tomu pocit, že žije ve smysluplném světě, kde smrt jedince neznamená definitivní konec všeho. Obranné mechanismy existují tedy na úrovni jedince (vytěsnění, bagatelizace,...) i na úrovni společnosti (institucionalizace, izolace,...) (Papica, 1998; Taubman-ben-ari, Noy, 2010; Kupka, 2014; Hytych, 2008).

Se smrtí je také spojována spousta etických problémů a filozofických otázek a na které většinou nemáme odpovědi. Pohledy a postoje k ní se v průběhu historických období lišily,

stejně tak jako v různých náboženstvích a vírách. Vědomí vlastní smrtelnosti i úzkost z ní pramenící stály pravděpodobně i u zrodu řady náboženských kultů či obřadů. Z jejich dochované historie i z mýtů můžeme zjistit, že představy o smrti se vyskytují skoro ve všech kulturách a také, že jen málo z nich považuje smrt za definitivní zánik (Šiklová, 2013).

Dnes se smrt vytratila z běžného života, stala se institucionalizovanější a estetičtější než kdykoliv dříve. Mluvit o ní je považováno za nepatřičné a panuje obecná snaha od ní odvracet pozornost hlavně pacientů a malých dětí. Také díky rozvoji medicíny se smrt chápe jako prohra a selhání lékařské pomoci a pozornost v péči o umírající se většinou vztahuje na selhávající orgány (Haškovcová, 2007; Kupka, 2014). Rodina u umírání často chybí a asi jedna třetina populace se svými blízkými o smrti nemluví. Největšími důvody jsou podle 66% z nich obavy z vlastního konce a podle 59% se toto téma v rodinách zkrátka opomíjí z rozličných důvodů (Šiklová, 2013).

Smrt může být ale vnímána také pozitivně a může sloužit k plnohodnotnějšímu prožití života. Může nám pomoci najít jeho smysl, může být podnětem pro aktivní tvorbu, která vyjadřuje snahu něco zde po sobě zanechat a nebýt zapomenut. Může vést i k přeskupení našich hodnot a k žití v přítomném okamžiku (Šiklová, 2013; Yalom, 2006).

Na smrt se tedy nemusíme dívat jenom negativně z pohledu konce, bolesti a zániku, ale i pozitivně. Protože jak z vlastní zkušenosti, tak z literatury můžeme čerpat pozitivní vlivy, které vědomí smrti může mít. Ať už to byl Karel Čapek, který v knize *Věc Makropulos* ukázal, že bez smrti by život ztrácel něco ze své intenzity nebo Seneca, který tvrdil, že „nikdo jiný si nevychutná tu pravou chuť života, než ten, kdo je ochoten a připraven život opustit“ (Yalom, 2006, 40). Smrt je také jediná jistota v nejistém životě (Haškovcová, 2007).

1.1. Umírání

Umírání je „*proces končící smrtí*“ (Hartl & Hartlová, 2010, 644). Často mu předchází nějaká nemoc, ale může se jednat také o úmrtí náhlé (např. nehoda). Umírající má stále méně fyzických a psychických sil a často můžeme pozorovat zvýšenou introvertní orientaci. Několik dní před smrtí zpravidla přichází poslední rozkvět sil, který může vyvolat plané naděje, že se stav nemocného zlepšil. Tuto fázi je dobré využít ke strávení posledních veselých okamžiků s umírajícím. Euforii pak střídá smrtelné kóma, tělo ochladne, nicméně umírající stále slyší, co se kolem něj děje, veškerá volní činnost ovšem

vymizí. Puls slábne a klesá krevní tlak. Před vlastním okamžikem smrti můžeme pozorovat náhlé zklidnění tváře umírajícího.

Umírání je složité období, při kterém umírající bilancuje svůj uplynulý život, snaží se obhájit minulé chování a urovnat nedořešené záležitosti. Podle průzkumů agentury STEM/MARK pro Cestu domů, z.ú., které proběhlo v roce 2011, se v souvislosti s umíráním lidé nejčastěji bojí ztráty důstojnosti či soběstačnosti, bolesti, odloučení od blízkých a osamělosti (Šiklová, 2013). Podle Kübler-Rossovové (1993) provází proces umírání, respektive zjištění smrtelné choroby, 5 stadií, Kupka (2014) popisuje ještě jedno stadium, které jim předchází.

1) Toto stadium nastává při zjištění nemoci, je to období *šoku*. Trvá většinou několik dnů a nemocný není schopen pochopit, proč tato situace potkala právě jeho právě teď.

2) První stadium nazývá *popírání a izolace*. Odmítání reality funguje jako jakýsi nárazník, tlumící nečekané a šokující zprávy. Bývá jen dočasnou obrannou strategií. Pokud je pacient v tomto stadiu, nemusíme ho podle Kübler-Rossovové (1993) nutit ke změně stanoviska. Tuto obranu přijímá proto, že ještě není schopen přijmout realitu a je jen na něm, zda to nakonec udělá či ne.

3) Druhým stadiem je *zlost*. Když už na pacienta dolehne realita a nemůže nadále popírat svůj stav, nastoupí pocity vzteku a závnosti, typické jsou otázky „Proč zrovna já?“. V tomto stadiu je porozumění rodiny a blízkým obtížné, jelikož hněv nemocného se obrací i proti nim. Tato reakce je adekvátní v tom, že jejich život byl najednou přerušen a vše, co budovali, na co si šetřili peníze, čas, apod., tak si pravděpodobně nebudou užívat oni, ale právě členové rodiny po jejich smrti. Často se hněvají také na lékaře a sestřičky, za veškerá vyšetření, omezení, zákazy, diety, atd., když oni sami si mohou užívat života a na konci každého dne jít domů. Pokud lidé v jeho okolí toto období přechájejí laskavě a s pochopením, nemocný pozná, že jim není lhostejný, že mu naslouchají, a za nějaký čas se uklidní. Neměli bychom tento hněv brát osobně a vztahovačně, to pouze přispívá k nepřátelskému chování nemocného.

4) Třetím stadiem je *smlouvání* a většinou trvá pouze krátký čas. Nemocný se snaží získat ústupky (např. být bez bolesti, mít ještě jedno vystoupení, jít na synovu svatbu,...) či prodloužení života za jakýkoliv slib a má nepatrnou naději, že by mu mohlo být vyhověno. Většinou ale po splnění přání přicházejí další a další. Většinu smluv také uzavírají pacienti s Bohem a drží je v tajnosti. Všechny sliby mohou být spojeny s pocitem viny, a proto bychom se jim z psychologického hlediska měli věnovat a s pacienty si o nich povídat.

5) Předposledním stadiem je *deprese* a pocity velké ztráty. Nastává, když už pacient nemůže svůj stav nadále popírat, slábne a přibývá příznaků nemoci. Kübler-Rossová rozlišuje depresi reakční a depresi přípravnou. Reakční deprese přichází se ztrátou, kterou člověk pocítuje. Může se jednat o ztrátu orgánů, o ztrátu péče o své děti, ale i o ztrátu finanční a hmotnou, jelikož lékařská péče může být velmi nákladná. Týká se tedy již utrpených ztrát. U tohoto typu můžeme poukázat na drobné maličkosti, ze kterých se pacient může radovat, povzbudit ho, že je o vše postaráno. Deprese přípravná, je hluboký smutek, při kterém se nemocný loučí s tímto světem a objevuje se v důsledku ztrát očekávaných. V tuto chvíli bychom ale pacienta neměli nutit, aby se na svět díval pozitivně, měli bychom ho nechat, aby vyjádřil svůj žal a obavy, což mu může pomoci ke smíření se se svým stavem.

6) Posledním stadiem je *smíření a akceptace* svého osudu. Nastává po prožití a překonání předchozích stadií a většinou pacient potřebuje někoho, aby ho jimi provedl. Může se tedy také stát, že se do toho stadia nedostane. Nejedná se o rezignaci a poddání se danému stavu, ani se nejedná o stadium šťastné. Je to spíše jakýsi odpočinek před odchodem, kdy si pacient přeje být sám a nemívá náladu na povídání a naše tichá přítomnost by měla být pouze ujištěním, že mu budeme poblíž až do konce. V tomto stadiu také většinou potřebují více opory příbuzní a blízcí, než umírající sám, ale je nutné přijmout pacientovo smíření a nebránit mu v rozhodnutí o odchodu z tohoto světa a nesnažit se ho za každou cenu zachránit.

Umírání můžeme také dělit jinak a to do tří stadií:

- 1) *Pre finem* je stadium, které začíná, když se pacient dozví o své nevyléčitelné nemoci. Často je provázeno silnými emocionálními projevy.
- 2) *In finem* je terminální stav, tedy samotné umírání jedince.
- 3) *Post finem* nastává po smrti a zahrnuje péči o mrtvé tělo, a do popředí péče se také dostávají příbuzní, u kterých propuká žal (Haškovcová, 2002; Kupka, 2014; Špatenková, 2014).

Většina lidí se shoduje, že nejlepším místem pro úmrtí je domov, i když už to dnes není příliš časté. Blízcí většinou nemají čas se při zaměstnání o umírajícího starat a ten se zase často bojí, že bude na obtíž a že by mohl před svými blízkými ztratit důstojnost. Nicméně péče o umírajícího může často jeho blízkým zmírnit smutek a dát jim dobrý pocit z toho, že se o něj dobře postarali (Haškovcová, 2007).

V dnešní době se umírá hlavně v nemocnicích (68%), přičemž přístup lékařů nebývá vždy citlivý. Dříve byli domácí lékaři, kteří měli důvěrný vztah s celou rodinou, dnes je vztah doktor-pacient spíše paternalistický. Doktoři se soustředí na nemoc či postižený orgán, na jeho léčení a na bolest fyzickou, jelikož je to snadno uchopitelné a popsitelné. Podle průzkumů veřejnosti pouze 1,3% dotázaných považuje péči o nevléčitelně nemocné za dobrou. Mluvit o bolesti psychické a o strachu ze smrti není zvykem a pacienti postrádají osobní péči. Často si chtějí urovnat poslední záležitosti a najít smysl ve svém dosavadním životě. Při tom bychom je měli doprovázet a pomoci jim s tím, jelikož dnes se tomu mnoho času nevěnuje a pak častokrát lidi oceňujeme daleko více při jejich pohřbu či po smrti než za jejich života (Haškovcová, 2007).

Jak již bylo zmíněno, umírání nemusí být náročné jen pro nemocného, ale také pro blízké. Péče o umírajícího je velmi vyčerpávající, dnes při neustálém prodlužování života může jít kolikrát už jen o nesmyslné vegetování. Dystanázie neboli zadržovaná smrt je pak často důsledkem snah vítězné medicíny a díky tomu je stále těžší umírat důstojně za dobrých podmínek. Také nám to připomíná naši vlastní smrtelnost a bezmocnost vůči ní. Jako lidé máme tendenci si myslet, že máme stále na všechno dost času a kontakt s umírajícím a následný pohřeb a truchlení nám připomene, že toto je jediný život, který máme a že jinou šanci nedostaneme. Důležitou roli hraje i fakt, že už se dnes se smrtí a umírajícími neseťkáváme tak často, tudíž nám chybí důležité dovednosti, máme pocit, že na rozdíl od zdravotníků nemáme kompetence jednat s umírajícími. Postrádáme především psychickou podporu (Haškovcová, 2007).

V 60. letech minulého století započalo ve Velké Británii hospicové hnutí, které se od 90. let rozvíjí i u nás. Jeho zakladatelkou je Marie Svatošová, která založila první hospic v České republice. Hospice, které vyznávají paliativní medicínu, dobře kloubí lékařskou péči s rodinným prostředím. Existují hospice jak lůžkové, tak domácí, které naplňují různé představy umírajících a jejich blízkých. Paliativní medicína není invazivní a nemá za cíl nemocného vyléčit, ale zmírnit jeho bolest, umožnit mu důstojné umírání a zajistit co nejlepší kvalitu života, jelikož pacient je často zatěžován léčbou, která přináší více obtíží než prospěchu. Paliativní péče se také soustředí na podporu rodin a pozůstalých. Je důležité také zajistit základní potřeby umírajícího, jako je sociální opora, potřeba hovořit pravdivě o situaci a vyjádřit svou bolest a strach. I když se v tomto ohledu situace u nás zlepšuje, stále ji nelze považovat za optimální (Haškovcová, 2007; Kupka, 2014).

Umírání není veselou záležitostí, ale můžeme se snažit umírajícímu dodat co nejvíce komfortu a péče, být mu na blízku, ale zároveň být připraveni mu ponechat prostor o samotě. Měli bychom být citliví na jeho potřeby a přání, ale při tom nezapomenout pečovat i o sebe samé. Umírání může být podle studie Nakashima & Canda (2005) pro některé lidi také pozitivní proces, jelikož integrativně uchopený prožitek utrpení může vést k rozvoji kvality života, k pocitu životního naplnění a tím i ke spokojenému umírání. Právě výše zmíněné faktory spolu se spiritualitou mohou k tomuto naplnění vést.

2. Dějiny smrti

Smrt je něco, o čem máme jen velmi málo konkrétních poznatků. Je pro nás velmi těžké představit si nic, naši neexistenci a proto se snažíme smrt nějakým, pro nás adekvátním a často velmi individuálním způsobem konkretizovat. Představa smrti a posmrtného života existovala již od starověku, stejně jako jisté morální ohodnocení duše zemřelého člověka, které byl určen jistý osud na „onom světě“. Smrt byla často personifikována, ve starověku často jako jeden z Bohů, později spíše jako kostra s kosou, apod. (Haškovcová, 2007). Také podoba rituálů, které doprovázejí pohřeb a které jsou důležité jak pro zemřelého a jeho „život“ po smrti, tak pro pozůstalé, kterým tyto rituály pomáhají vyrovnat se se smrtí blízkého člověka, se lišila v historii v jednotlivých kulturách a vypovídala o životě a společnosti v ní. Smrt byla důležitou součástí života a věnovalo se jí mnoho pozornosti (Kutnohorská & Kisvetrová, 2010).

V této kapitole bude popsána historie názorů na smrt a posmrtný život v jednotlivých kulturách. Jelikož se vše odvíjelo od víry a náboženství daného národa, nelze tato dvě témata oddělit. Budeme se tedy věnovat popisu smrti u jednotlivých kultur do nástupu křesťanství.

2.1. Starověk

O všech ceremoniích týkající se umírání a smrti existují v mnoha kulturách takzvané Knihy mrtvých, které popisují veškeré kroky, jak naložit se zemřelými, jak postupovat při pohřbu, jak dotyčného uložit do hrobu a mnoho dalších detailů a rituálů. Jedná se tedy o jakési příručky pro umírání. Veškeré postoje byly determinovány vztahem k bohům (Kutnohorská, Kisvetrová, 2010; Grof, 2009).

Ve starověkém Egyptě věřili, že pokud s mrtvým provedou určité ceremonie, dosáhne jeho duše nesmrtelnosti a věčné blaženosti, a pohřební ceremonie byly velmi přesně popsány. Zprvu byli mrtví ukládáni do děr vyhloubených v zemi v embryonální poloze, připraveni na znovuzrození (Kutnohorská & Kisvetrová, 2010). Z obrovské víry ve znovuzrození a další život se vyvinul rozsáhlý pohřební kult v podobě balzamování, sarkofágů a pyramid. Stavěly se honosné hrobky a hroby, kam byl často vložen i majetek zesnulého a předměty, které by mohl potřebovat na cestu do posmrtného života. Vyjadřovaly jeho postavení a společenský status. Mumifikace byla důležitou součástí obřadů, jelikož Egypťané věřili, že pokud tělo nezůstane neporušené, tak ani duše nepřetrvá (Kerrigan, 2008). Srdce zemřelého se vážilo na vahách s pírkem na opačné straně, a pokud vážilo stejně, mohla

duše vstoupit do posmrtného království, kde žila společně s bohy a pokud bylo těžší, byla duše odsouzena k bloudění podsvětím (Lexa, 1921).

Peršané měli postoj ke smrti opačný. Mrtví byli považováni za nečisté stejně jako veškerý kontakt s nimi. Nebyli ani pohřbíváni, ani spalováni, jelikož by došlo ke kontaktu s pro ně svatými živly (oheň a země), byli odkládáni do tzv. mrchovišť a zakopávány byly už jen samotné kosti. Smrt chápali velmi negativně a místo truchlení a smutku vyvolávali zesnulí spíše odpor a strach (Kutnohorská & Kisvetrová, 2010).

Pro hinduisty je dobrou smrtí přirozený a vědomý odchod z tohoto světa, který by měl proběhnout v rodinném kruhu. Tělo je obvykle spalováno za doprovodu mnoha obřadů. Hinduisté mají představu, že z člověka se stane duch, který by měl dojít do nebe, kde sídlí jeho předkové. Nicméně předkové se o sebe neumějí sami postarat, proto by měli jejich příbuzní konat zádušní obřady, které jim zajistí potravu a vodu, až do konce života¹. Hinduisté mrtvé tělo považují za nečisté, proto veškerou manipulaci s ním provádí chudí z nejnižších kast (Ondračka, 2010).

Podle Tibetské knihy mrtvých² buddhisté věří, že dochází k neustálému znovuzrození podle zákona karmy³, tedy, že nový život je důsledkem skutků života předchozího. Koloběh životů je přerušen smrtí a posmrtným mezistavem⁴. V tomto stavu dochází k oddělení ducha od těla a k poznávání vlastní prapodstaty, kdy se nehmotné tělo probírá k vědomí a dostává se do fáze posmrtných prožitků, vlastních sklonů a impulsů. Poté se duše připravuje na nové znovuzrození.⁵ Pokud člověk prožije své životy správně, bude vysvobozen z koloběhu existencí a dosáhne nejvyššího stupně osvícení (Kolmaš, 2013). Pohřeb by měl být střídmy a neokázalý, tradičně se v buddhismu preferuje kremace (Zemánek, 2010).

V Řecké mytologii najdeme podobnosti se starověkým Egyptem. Řekové pravděpodobně považovali smrt za jistou podobu spánku, jelikož bůh smrti Thanatos je bratrem boha spánku, kterým je Hypnos. Také zde existuje podsvětí, jehož vládcem je Hádes. Zde se duše stávají deindividualizovanými stíny, připojují se ke svým předkům a převáží je sem

---

¹ Nicméně v hinduistické společnosti jsou posmrtné obřady natolik rozličné, že neexistuje žádný zobecňující popis.

² Tato kniha představuje názory a představy jedné ze sekt tibetského buddhismu zvaného „Stará škola“, která uchovává nejstarší tradice tohoto náboženství. Není tedy jediným, všeobecně závazným thanatologickým textem.

³ Veškeré činy, které člověk koná, budou mít někdy v budoucnu své následky.

⁴ Stav mezi smrtí a vznikem dalšího života.

⁵ Tento stav trvá 49 dní a je velmi nadějným. Pokud jedinec úspěšně zvládne průchod tímto mezistavem, může se narodit v lepších podmínkách, než by se byl býval narodil. Také je důležitý stav mysli v momentu smrti, který určuje stav mysli v mezistavu i v okamžiku početí.

převozník Charón. Z toho se odvíjel zvyk dávat mrtvým do úst minci, aby mu mohli zaplatit za převoz. Duše v podsvětí ztrácí schopnosti, kterými disponovali za svého života. Do hrobů jim byly vkládány různé předměty, které jim měli buď pomoci na onom světě, sloužit při cestě tam nebo to byly oblíbené předměty zemřelého. I zde, je mrtvé tělo považováno za nečisté a ti, kteří s ním přijdou do kontaktu, musí být očištěni (Gembčíková, 2007).

Také bychom zde měli zmínit vztah řecké filozofie ke smrti a umírání. Počínaje Platónem, věnují se filozofové tzv. duši, což je podle nich nesmrtelná část v člověku. Po smrti je odloučena od těla a teprve tehdy člověk dosahuje pravého vědění. Nicméně jednotlivé názory a teorie o smrti, převtělování, a osudu duše se liší. I přesto, že se vlastně více zabývali smrtí než životem, tedy duší, stoicismus říká, že „*Smrt pro člověka není ničím. Existuje-li člověk, smrt ještě neexistuje, a když existuje smrt, neexistuje zase člověk.*“ (Papica, 1998, 29).

Římané se ve svých zvyklostech a pojetí posmrtného života od Řeků prakticky nelišili (Kerrigan, 2008).

Představa posmrtného života se v jednotlivých náboženstvích a kulturách liší, stejně jako osud duše, nicméně základní myšlenka je velmi podobná. Vzhledem k tomu, že dříve býval život spíše krátký a díky častým válkám, nemocem a chudobě i strastiplný, lidé se se smrtí setkávali již od narození. Život na tomto světě byl proto brán jako dočasný a smrt představovala cestu k životu věčnému a rajskému (Haškovcová, 2007). Smrt většinou znamenala očistu a zkoušku, což mělo člověka podněcovat k tomu, aby svůj život prožil, jak nejlépe mohl. Tyto teorie o posmrtném životě jsou pravděpodobně založeny právě na strachu ze smrti a na nemožnosti představit si nic, prázdno, které by po smrti mohlo následovat. I Haškovcová (2007, 86) píše, že „*úzkost ze smrti je matkou všech náboženství, která se tak či onak pokoušejí zmírnit ducha naší konečnosti*“.

2.2. Od středověku po současnost

Ve středověku se pojetí smrti odvíjelo od křesťanství, kdy se člověk mohl vyhnout destruktivnímu charakteru smrti tím, že přijal určité transcendentální hodnoty (Papica, 1998).

Za dobrou smrt považována ta, na kterou byl člověk „upozorněn“ dopředu. Smrt dávala znamení, že přichází a člověk měl tím pádem dostatek času, se na ni připravit, rozloučit se s blízkými a podstoupit všechny potřebné rituály. Náhlou a nečekanou smrt považovali za

děsivou a špatnou, kdy se daný člověk patrně nějak provinil a byl za to spravedlivě potrestán. V tom případě většinou nebyl ani pohřben (Ariés, 2000).

V tomto období se také nejvíce umíralo v dětství a mládí a to jak kvůli nedostatečné lékařské péči, tak kvůli obecným podmínkám života a válkám. Umírání ve stáří bylo výjimkou a výsadou lidí, kteří byli obzvláště odolní. Odtud pramení pojetí starých lidí jako moudrých a respektovaných (Šiklová, 2013). Život se považoval za krátký a těžký a smrt byla předělem mezi tímto a věčným životem (Haškovcová, 2007).

Více se o smrti v rámci křesťanství budu zmiňovat v další kapitole, jelikož až do 19. st. se většina rituálů odvíjela od víry a vše se utvářelo pod vlivem křesťanských myšlenek a církevní symboliky (Navrátilová 2004).

V období humanismu se změnilo postoje ke smrti, ale hlavně k životu. V tomto období byl život něčím, co by si měl člověk naplno užít a objevit v něm smysl, ne jen vzhlížet k myšlence ráje po smrti. Také začaly vznikat všeobecné nemocnice, chorobince a starobince (Navrátilová, 2004; Kutnohorská & Kisvetrová, 2010).

Do 19. st. byla smrt považována za všední jev a od této doby začíná vzbuzovat úzkost a pozůstali zvládají smrt blízkých obtížněji. Začínají se více bát smrti ostatních než té své, kladou větší důraz na pohřbívání (kamenné hroby, krásné rakve) a více se starají o hřbitovy (květiny, zapalování svíček, apod.). To postupně vedlo ke komercializaci smrti a pohřbívání se stalo soukromým podnikáním. Snižuje se úmrtnost a zvyšuje se délka života, smrt se díky vzniku „specializovaných“ institucí přesouvá z domů do nemocnic a přestává být tolik viditelná v běžném životě (Kutnohorská, Kisvetrová, 2010; Nešporová, 2009).

V současnosti můžeme říci, že došlo k velkým proměnám společenského a individuálního života. Za dobrou smrt se považuje ta, která přijde ve stáří, pokud možno rychle a ve spánku. Také díky lékařské péči zestárne téměř každý a staří lidé už nejsou pro společnost už tak významní. Život se kolikrát prodlužuje za každou cenu, proto se také se už přestává potvrdovat představa o moudrosti stáří. Už ani lidé v důchodovém věku se kolikrát nezamýšlí nad možností smrti (Šiklová, 2013). Nicméně i díky výrazně prodloužené délce života nabytý pozemský život na významu a ten po smrti pomalu ztrácí perspektivu (Haškovcová, 2007).

Také díky institucionalizaci umírání a smrti se jí postupně odcizili a přestala být běžnou součástí každodenního života a lidé často potřebují radit, jak se s ní vyrovnat a doprovázet při truchlení (Šiklová, 2013). Často je pokládána za selhání techniky, medicíny a lékařů, jelikož se do technického světa mládí, konzumu a úspěchů nehodí. Naše technicky

orientovaná civilizace se snaží nad smrtí zvítězit, jelikož pro nás představuje pouze ztrátu možnosti užívat si. Snižuje se i závislost mezi generacemi, rodinní příslušníci často bydlí odděleně v jiných městech a tím se i snižuje závislost starých lidí na mladých a opačně. Důsledkem je osamělost umírajícího, který je v posledních chvílích života často sám v cizím prostředí (Kutnohorská & Kisvetrová, 2010; Kupka 2014).

To souvisí i se zkracováním pohřebních rituálů a zanedbáváním hrobů. Podoba pohřbu, pohřebních rituálů a truchlení se dnes liší člověk od člověka. Je sice fajn mít neomezené možnosti a svobodu volby a nechat se pohřbít jakkoliv si přejeme, na druhou stranu to způsobuje zmatek a zatěžuje nás to (Haškovcová, 2007). Také veřejně projevovaný žal, který byl dříve žádoucí, vyvolává spíše rozpaky a je v racionálně uvažujícím světě brán jako něco, co by se mělo projevovat v soukromí. V dnešní konzumní a rychlé společnosti na něco takového není čas ani trpělivost. Je potřeba vyřídit spoustu úředních věcí, pozůstali musí chodit do práce a lidé okolo nevědí, jak projevovat soustrast (Gembčíková, 2007; Haškovcová, 2007).

I ústup víry a církve z dennodenního života má zajisté důsledky ve vnímání smrti a umírání. Bůh dává věřícím totiž jasné odpovědi na to, jak žít smysluplný život, jak postupovat při umírání a pohřbu a co nás čeká po smrti. Také nám předkládá určité hodnoty, jejichž následování nám zjednodušuje jak život, tak příprava na smrt či truchlení.

2.3. Pojetí smrti v české kultuře

Jak zmiňuje Haškovcová (2007) i Šiklová (2010), dříve byla velmi běžná personifikace smrti, jelikož to pravděpodobně vyvolává menší úzkost, než něco, co si nedokážeme představit. Smrt se vyskytovala v různých podobách a často také v pohádkách. V nich byla prezentována jako spravedlivá smrt, před kterou jsou si všichni rovni a nelze ji obelstít. To pramenilo z lidské touhy po spravedlnosti, díky které bylo pravděpodobně vymyšleno i Peklo a Nebe, aby byl hříšník vždy potrestán, alespoň po smrti, když už se tomu v tomto světě vyhnul. Také to pomáhalo předávat určitá morální pravidla.

Zvyky a rituály spojené s umíráním byly jasně dané a jejich nedodržování bylo sankcionováno. Lidé věřili v duši jako v něco, co přežívá i poté, co tělo již nežije. Smrt tedy byla jen přechodem, kdy se s duší dělo něco důležitého. Proto se u zemřelého v domě otvírala okna, aby duše mohla „odletět“. Úkony mezi smrtí a pohřbem jí měly hlavně umožnit pozitivní přijetí na onom světě. Pojímání smrti bylo v těch dobách velmi jasné a srozumitelné. Přístupovalo se k ní jako k naplněnému času života a lidé byli připraveni

odejít, když přišel jejich čas. Mluvílo se o ní často a otevřeně. Lidé si urovnávali svoje záležitosti, určovali si způsob pohřbení a vyřizovali poslední vůle (Navrátilová, 2004).

Po smrti bývalo tělo několik dní vystaveno v domě zemřelého, kam se s ním chodili všichni rozloučit a poté následoval pohřební průvod z domu do kostela a na hřbitov. Vše bylo ukončeno pohřební hostinou. Rituály se lišily podle toho, kdo zemřel⁶ a bylo předepsané i naříkání, hlavně pro ženy a děti a někdy i v podobě profesionálních naříkaček. Vážnost zesnulého se totiž určovala i podle toho, zda byl náležitě oplakán. Doba nošení smutku se lišila podle tradic⁷, většinou se nosila bílá barva⁸ a byla doporučena větší sociální izolace a redukce domácích prací (Navrátilová, 2004).

Civilní se pohřby staly až od poloviny 19. st. Do té doby, pokud rodina neměla na pohřeb, uhradila ho obec. Dnes pohřbívání přebírají pohřební ústavy. Také způsob pohřbívání se změnil. Dříve se pohřbívalo do posvěcené půdy a hřbitovy bývaly místem pověr s nádechem čehosi tajemného. Dodnes přetrvávalo, že na hřbitovech se dodržuje ticho, aby se nerušil klid a pokoj mrtvých⁹. Nicméně v průběhu 20. st. nejenže došlo k obnovení spalování, ale také se prosazují nové formy pohřbívání. Dnes je možné na přání zemřelého rozptýlit popel téměř kdekoliv, např. do řek, pole, hor, moře,... což bylo v minulosti vyhrazeno pro kacíře, kteří neměli právo na plnohodnotný pohřeb. Někdy jsou formy pohřbívání dnes až výstřední a sílí potřeba osobitého rozloučení se zemřelými (Navrátilová, 2004). Také se začíná objevovat pohřeb bez obřadu, jelikož náklady na pohřeb v posledních letech enormně vzrostly a mohou velmi zatížit rodinný rozpočet. Nicméně, jak už bylo zmíněno, rituály jsou pro pozůstalé důležité pro vyrovnání se se ztrátou, proto by měla vždy nějaká forma obřadu proběhnout. Pohřeb je jakési definitivní potvrzení smrti daného člověka, překonání nejistoty, a pozůstalé se tím dostávají do další fáze života v jiném sociálním rámci (Haškovcová, 2007; Kupka, 2014).

Od 20. let 20. st., ve snaze zlepšit situaci umírajícího člověka a ostatních kolem něj, se zavedly tzv. bílé pleny, které měli zajistit klid a zároveň spolupacienty ušetřit pohledů na umírajícího. Došlo to k tomu, že umírající byl téměř vyloučen z veřejnosti a příbuzní

---

⁶ Rituály byly jiné, pokud zemřel starý člověk, svobodný mládenec/dívka, dítě,...

⁷ Po manželích většinou rok, jinak několik týdnů až půl roku.

⁸ Černá se k vyjádření smutku začala používat teprve v nedávné minulosti. Barva oděvu značila, že dotyčný nedávno utrpěl ztrátu a okolí tak bylo informováno o tom, že má volit ohleduplnou komunikaci.

⁹ I když podle Haškovcové (2007) dříve hřbitovy bývaly místem dění uprostřed vesnice, kde se lidé scházeli, povídali si, zpívali,... Podle ní až dnes vytlačujeme mrtvé ze svých prostor, ať už z hygienických nebo jiných důvodů. Nicméně existují i prameny podle kterých se již od starověku stavěli hřbitovy dále od města z hrůzy z mrtvých a jejich duchů.

z péče o něj. Často se umírá v naprostém osamění. (Kutnohorská & Kisvetová, 2010; Haškovcová, 2007).

2.4. Život po životě

Smrt je pro nás pro všechny velkým tajemstvím a proto se představy o tom, co následuje po ní, značně liší. Každé náboženství má svůj systém a interpretace ohledně posmrtného života a osudu duše. Lidé, kteří se k žádnému náboženství nehlásí, mají většinou také svoji vlastní interpretaci toho, co se po smrti s člověkem děje. Jen málokdo si dokáže představit naprostý zánik a neexistenci. Předpokládá se, že víra v posmrtný život může snižovat úzkost ze smrti (Dezutter, Luyckx & Hutsebaut, 2009).

Dříve byly představy o posmrtném životě formovány vírou a náboženstvím. Dnes k ní inklinuje čím dál méně lidí, což vedlo ke změně těchto představ. Existují různá svědectví o tom, co lidé viděli a zažili v případech klinické smrti¹⁰ a prožili zážitek blízkosti smrti, přičemž jsou si tyto zážitky navzájem dosti podobné¹¹. Otázkou zůstává, zda je můžeme považovat za fakta. Při zástavě krevního oběhu a dýchání totiž může mozek produkovat určitou aktivitu a člověk může ve stavu bezvědomí „snít“. Podle výzkumů ale tyto zážitky vyvolaly trvalé pozitivní změny emočního stavu, myšlení a chování, včetně náhlého zájmu o duchovní záležitosti. Tomuto fenoménu se věnuje Společnost pro studium zážitků blízkých smrti, která doplňuje činnost Společnosti pro transpersonální jevy, jejíž vůdčí osobností je Stanislav Grof (Haškovcová, 2007; Nešporová, 2009; Grof, 2009).

Česká republika navazuje na křesťanskou náboženskou tradici, která předpokládá posmrtný život či jeho pokračování v nějaké formě. Nicméně moderní společnost je více sekularizována a názory na život po smrti se velmi různí. Podle průzkumů z roku 2008 došlo od r. 1999 ke snížení počtu osob, hlásících se k nějakému náboženství a to u dospělých osob z 54% na 34%. Podobný vývoj se týká také v postojích k posmrtnému životu, v který v r. 2008 věřilo pouze 25,4% populace. Je to pravděpodobně způsobeno jak úbytkem osob s náboženským vyznáním, tak i změnou postojů mezi nevěřícími, stejně tak jako i mezi věřícími, kde byla pouze polovina vzorku přesvědčena o existenci posmrtného

---

¹⁰ „Zástava činnosti srdeční a dechu, přičemž okamžitou resuscitací je někdy možné tyto funkce obnovit.“ (Hart, Hartlová, 2010, 535)

¹¹ Jedná se o jevy jako opuštění vlastního těla, setkání se s mrtvými příbuznými, fenomén bílého světla, panoramatický přehled života, apod.

života¹². V České republice tedy podle těchto průzkumů převládá chápání smrti jako konečné záležitosti. Výrazná byla i nejistota a vágnost v představách, jak takový posmrtný život vlastně vypadá. Podle průzkumů se v ČR vyskytuje 5-10% osob, které nedokázali odpovědět, zda věří nebo nevěří v posmrtný život (Nešporová, 2009).

2.5. Shrnutí

V doposud žádné známé společnosti není smrt považována za skutečný konec života, i když dnes už jsou na posmrtný život názory velmi individuální a často nejsou ovlivněny žádným náboženstvím. Dříve měl tedy člověk jasnou představu toho, co ho čeká a duchovní představy o životě a smrti mu dávaly o všem jasnější představu. Naopak dnes můžeme mít větší strach ze smrti než dříve, jelikož člověk se více bojí neznámého. Změny postojů ke smrti můžeme shrnout do schématu, který popisuje tři kroky jejich vývoje, od instinktivního přístupu, přes přístup rituální, po přístup institucionalizovaný (Haškovcová, 2007, Navrátilová, 2004; Špatenková, 2014).

Umírání není již nadále součástí každodenního života, jak tomu bylo dříve, institucionalizuje se a ztrácí se z reality. Často tak do určitého věku vidíme smrt jen skrz televizní obrazovky. I pohřební rituály a truchlení, které byly v historii důležitou součástí sociálního života, zajišťovaly integraci společenství a vyjadřovaly lidskou sounáležitost při vyrovnávání se s těžkými životními podmínkami, dnes ztrácí na významu a neexistuje pro ně žádný společenský vzor, který by všichni akceptovali. To ztěžuje pozůstalým vyrovnávání se se smrtí blízké osoby a přináší strach a nejistotu (Gembčíková, 2007; Navrátilová, 2004).

Rozmanitost v přístupu k životu, v hodnotových orientacích a velmi rozmanitá povaha chování společnosti v těchto existenciálně mezních situacích zvyšuje podle Navrátilové (2004) izolovanost, výskyt sociálně-patologických jevů a nutnost pomoci odborníků v dříve přirozených situacích. Ztrácí se tradiční "instituty" jako sousedství, kmotrovství a vědomí posvátna smrti a umírání. Vyhostili jsme smrt z našeho života, ve kterém se soustředíme hlavně na veselé a radostné věci a smrt do tohoto konceptu nezapadá. Může se pak vracet v podobě depresí, neuróz a úzkostí. Zůstává otázkou, zda je to následkem přirozeného vývoje a technologizace společnosti či zda je to způsobeno postupným ztrácením úcty k prožitému životu a směřováním ke stále větší individualitě a povrchnosti

---

¹² Na druhou stranu ale i mezi nevěřícími existuje velké procento lidí, které v nějakou formu posmrtného života věří. Náboženství tedy nemusí být prediktorem víry v posmrtný život. Křesťané zase často věří v posmrtný život v jiných formách, než předkládá křesťanské učení, např. v převtělování duší.

v mezilidských vztazích. Když přihlídneme k tomu, že dříve byl život daleko skromnější a jednodušší, smrt nás dnes také naplňuje strachem a lítostí nad nesplněnými možnostmi. Pokud se budeme zamýšlet nad dalším vývojem postojů ke smrti, můžeme zde citovat Haškovcovou (2007,120) „*čím vyššího vědeckého pokroku společnost dosáhne, tím zděšeněji odmítá přijmout skutečnost smrti, zániku.*“. I přesto, že předchozí odstavce jsou dosti negativní a popisují tendence k vyhoštění smrti, někteří autoři se k tomuto tématu nestaví tak fatálně. Špatenková (2014) naopak popisuje, že v odborné literatuře začíná znovu převládat názor, že se opět snažíme do našeho života povědomí smrti zařadit a učíme se s ní znovu zacházet. Může to být začátek změny přístupu k ní.

3. Pojetí smrti v náboženství

Náboženské systémy mají své teorie a dogmata. Do nich můžeme zařadit i teorie a interpretace ohledně smrti a posmrtného života, které často tvoří důležitou součást náboženské tradice. Tyto koncepty se v jednotlivých náboženstvích liší a mohou formovat jak způsob života, tak i postoj ke smrti a umírání. Obsahují i různé obřady a rituály, které jsou v přechodových obdobích života důležité.

Výzkumy ukazují, že náboženské přesvědčení je významným faktorem při vytváření postojů ke smrti. Podle některých výzkumů souvisí religiozita s pozitivními postoji ke smrti a naopak negativně koreluje s postoji negativními. Statisticky nejsilnější vliv náboženského přesvědčení se ukázal u vstřícného přijetí smrti¹³. Předpokládá, že věřící jedinci častěji věří v posmrtný život, který může úzkost ze smrti snižovat. Nicméně tento vztah nelze generalizovat, jelikož závisí na způsobu víry a religiozity, na jejich hloubce apod.¹⁴ a také se postoje jak ke smrti, tak k víře během života mění. (Dezutter, Luyckx & Hutsebaut, 2009; Machů, Pechová & Dostál, 2013).

3.1. Pojetí smrti v judaismu

Podle židovského učení má každý člověk duši, která mu byla dána od Boha. Život na tomto světě je přípravou na ten, co přijde po smrti. Cokoliv člověk vykoná a čeho dosáhne v pozemském životě, určuje jeho osud na onom světě. Židovské učení klade důraz na bezprostřednost života a na přítomný okamžik a varuje před nebezpečím odkládat činy nebo změnu, jelikož smrt může přijít kdykoliv. Nicméně by lidé své činy neměli dělat na základě očekávané odměny po smrti, ale na základě židovských hodnot a přesvědčení, že jednají správně bez ohledu na to, jestli budou po smrti odměněni či nikoliv (Ariel, 1995).

O životě po smrti neexistuje žádná konzistentní teorie. Podle obecné teorie ti dobří a čestní budou odměněni věčným životem v nebeské rajske zahradě, zatímco hříšníci budou potrestáni v Hinnomu¹⁵, což je místo, které je považováno za strašlivé. Rajske zahrada je podle literatury spirituální místo mimo čas, kde jsou zemřelí osvobozeni od fyzických vjemů a žijí zde ve stavu intimity s Bohem. Pojetí tzv. pekla se v průběhu dějin také lišilo. Někteří si mysleli, že tam zemřelý trpí po 12 měsících od příchodu a pak dojde k jeho zániku. Další teorie praví, že po roce jsou tito hříšníci očištěni natolik, že je jim povoleno

---

¹³ Jednotlivé škály budu popisovat v kapitole 6.1. Postoje ke smrti.

¹⁴ Postoje se liší, pokud se jedná o religiozitu vnější/vnitřní. Bylo naopak zjištěno, že ta vnější či doslovná víra souvisí s větší úzkostí ze smrti.

¹⁵ Jedná se o místo v Jeruzalémě, kde dříve probíhaly pohanské obětní rituály, při kterých byly i spalovány děti. Reprezentuje protiklad Izraelských náboženských praktik a později bylo v rabínské literatuře používáno jako hororové místo, kde dochází k potrestání mrtvých po smrti.

přejít do Rajske zahrady. Obě teorie ovšem říkají, že pokud se někdo provinil proti Židům a Židovské víře, je navždy zatracen a odsouzen k věčnému utrpení. Některé pozdější názory dokonce popírají existenci pekla a tvrdí, že dostatečným trestem pro duši hříšníka je, že jí nebude umožněna věčná existence a po smrti zanikne. Další z teorií tvrdí, že duše musí podstoupit mnoho zkoušek, než může vstoupit do nebe a pokud jimi neprojde, a není hodna věčného života, může být dokonce převtělena do jiného těla. Převtělování bylo mezi židovskými mystiky zdrojem velkých sporů. Jedni tvrdili, že převtělení je pro duši trestem a ztrátou možnosti věčného života, druzí, že je to forma slitování před zánikem a utrpením, a příležitost pro napravení hříchů. Tato forma navrácení může být ale také příležitost pro zbožného člověka znovu přispět k dobru lidstva a přinést světu více dobra. Duše nemůže podstoupit více jak 3 převtělení, kromě těchto svatých lidí, kteří jich mohou podstoupit neomezeně (Ariel, 1995).

Pojetí nebe, pekla a posmrtného života se vztahuje jak na Židy, tak ne-Židy (Ariel, 1995). Smrt je vnímána, jako přechodné stadium, jako „*noc mezi dvěma dny*“ (Lyčka, 2010, 83). I přesto, že život je v judaismu považován za posvátný a za jeho záchranu je možné přestoupit i většinu příkázání, ve většině případů přirozená smrt není tragédie, je to navrácení duše k jejímu zdroji. Smrt je nezpochybnitelným výrazem Boží vůle a spravedlnosti. Dle Kabaly je účelem smrti očištění těla z dědičného hříchu Adamova a osvobození duše z jejího pozemského vězení. V okamžiku smrti člověk vidí své blízké, kteří již zemřeli. Pokud mu byl souzen věčný život, vítají ho radostně, pokud je odsouzen k záhubě, nepoznávají ho, pokud ovšem ony samé nepotkal stejný osud (Ariel, 1995; Lyčka, 2010).

Z nábožensko-právního hlediska je jádrem tradice *halacha*¹⁶, která se vyjadřuje ke všem aspektům lidského života formou příkázání (Lyčka, 2010). Výchozím principem pro veškeré židovské právo, rituály a zvyky, které se týkají smrti a truchlení, se nazývá „*kavod*“ neboli respekt, úcta k mrtvým a k projevům smutku. I přes tento respekt a pojetí smrti, by měl být svět živých a mrtvých striktně oddělen. Panuje představa, že kontakt s mrtvým tělem rituálně znečišťuje a znemožňuje proto člověku vykonávat běžné náboženské povinnosti. Judaismus má přesný postup pro většinu rituálů, které následují po smrti, jelikož je to čas, který je pro pozůstalé psychicky náročný a je těžké dělat jakákoliv

---

¹⁶ Nejedná se nicméně o zachycení náboženské doktríny, ale o jakýsi návod, jak se chovat v různých životních situacích. Tato pravidla mohou být ovlivněna místními tradicemi a zvyky jednotlivých obcí a regionů.

rozhodnutí. Je důležité vyhledat podporu členů židovské komunity, kteří pozůstalým pomáhají (Diamant, 2007; Lyčka, 2010).

Pokud někdo umírá nebo je vážně nemocný, měli by ho příbuzní a blízcí navštěvovat. V jeho přítomnosti by se nemělo mluvit o mrtvých či mu sdělovat špatné zprávy, což by mohlo vést ke zhoršení jeho stavu. Nedoporučuje se udržovat umírajícího při životě umělými prostředky (Lyčka, 2010).

Po smrti se zemřelému zavřou oči a ústa a otevře se okno, aby měla duše kudy odejít. Pohřeb by se měl konat co nejdříve po smrti a po celou dobu by tělo nemělo být ponecháno osamocené. Židé jsou většinou pochováni v jednoduché dřevěné rakvi¹⁷ v bílém plášti, bez snahy tělo zkrášlovat. Židovské právo nedovoluje kremaci, věří, že přirozený proces rozkládání těla ukazuje respekt k němu, a usnadňuje Bohu jeho znovuoživení. Je také důležité mít místo, hrob, který mohou pozůstalí navštívit, což jim pomáhá vyrovnat se se ztrátou (Diamant, 2007).

Na pohřbu by se měla sejít celá rodina a přátelé zemřelého, pro které je povinností a zároveň poctou pomoci s pohřbením. Nesení rakve ke hrobu je fyzickým aktem, který umožňuje plné uvědomění si smrti a dává tím prostor pro vypuknutí truchlení a hojícího procesu pozůstalých. Pohřby nemohou probíhat ve většinu židovských svátků a na šabat. Náhrobní kámen se většinou vztyčuje až po uplynutí 12ti měsíců od úmrtí, jako vzpomínka na mrtvého¹⁸ (Diamant, 2007; Vyskočil, 2009).

Truchlení je rozděleno na několik období, které se navzájem prolínají. To mezi smrtí a pohřbem se nazývá *aninut*, kdy jsou pozůstalí stále v šoku a často dochází k popření nebo k neúplnému uvědomění si smrti. Probíhají přípravy na pohřeb a čas je tráven s těmi nejbližšími. V této době platí několik omezení jako např. zákaz studia Tóry, neplnění některých příkázání, či zákaz práce. Druhým obdobím je *shiva*¹⁹, která se drží sedm dní po pohřbu. Po tomto čas se truchlící vyhýbají práci a potěšení, nemohou opouštět příbytek a sledovat televizi, neměli by se holit, nosit nové oblečení a mít pohlavní styk. Cílem tohoto období je dát pozůstalým prostor k projevení zármutku (Diamant, 2007; Lyčka 2010).

Po dobu trvání shivy, cestuje duše zemřelého mezi hrobem a domovem a truchlí nad svým vlastním tělem. Celý rok po smrti oplývá duše vědomím a zůstává v přímém kontaktu s tělem (Ariel, 1995).

---

¹⁷ V Izraeli jsou v rakvi pochováni pouze vojáci, většina lidí je tam pohřbívána bez rakve. V diaspoře se pohřbívá v rakvi, a pokud je to možné, vhazuje se hlína ze země Izrael.

¹⁸ V aškenázských společnostech se vztyčuje u nohou, v sefardských u hlavy.

¹⁹ Doslova *shiva* znamená čas, ke vzpomínání a pláči, k projevení pocitů vzteku, ztráty, smutku, zcela a bez vyrušování.

Po ukončení shivy, tedy sedmidenního smutku, vstupují truchlící zpět do normálního života a do práce, i když některá omezení stále platí²⁰. Pozůstali by např. neměli chodit na večírky a poslouchat hudbu. Po 30 dnech od pohřbu jsou všechny vnější projevy smutku zastaveny. Speciální truchlící rituály a omezení potom platí v případě, že zemřeli rodiče²¹. Výročí úmrtí se nazývá *jarcajt* a provází ho také speciální vzpomínkový rituál (Diamant, 2007).

Celý proces od úmrtí, přes pohřeb až k výročí je pak samozřejmě doprovázen předepsanými modlitbami.

Obecně lze říci, že se židovské pohřební zvyky a pravidla truchlení reagují na základní praktické a psychologické potřeby pozůstalých. Během emocionální krize, která po smrti blízkého člověka většinou následuje, je podle židovského učení uklidňující mít pravidla, která je třeba následovat. Smrt blízkého člověka není nikdy jednoduchá a smutek nepřejde rychle. Je dokázáno, že lidé, kteří neprožijí tyto pocity naplno bezprostředně po úmrtí, mají v následujících letech větší riziko vzniku deprese. Program židovského truchlení se soustředí jak na plné projevení smutku, tak na navrácení do života krok za krokem (Diamant, 2007).

3.2. Pojetí smrti v křesťanství

Smrti a posmrtnému životu se v křesťanství věnuje eschatologie, což je „*nauka o posledních věcech člověka a světa*“ (Halík, 2010, 72). V této kapitole se budu věnovat konkrétně církvi katolické, jelikož je v ČR nejrozšířenější.

Křesťanství navazuje na judaismus a vychází ze Starého zákona, kde ale nenajdeme jasnou představu o posmrtném životě. Na některých místech se vůbec nepředpokládá a někde je pojmán jako říše stínů. Celkově se židovství ani rané křesťanství nevěnovalo tolik smrti individuální, ale spíše pokračování světa a života nového lidu v nové zemi či v nebi (Halík, 2010).

V Novém zákoně Ježíš vítězí nad smrtí „zmrtvýchvstáním“ a vzkříšením, kdy nakonec jeho život pokračuje po boku Boha. Není zde ale jasná představa, jak takový posmrtný život vypadá, víme jen, že „ten, kdo zemře, nezemře na věky“ a výklady této části Bible se velmi různí. Zpočátku jsou představy dosti apokalyptické o novém věku lidí a nové zemi, později už se výklady soustředí hlavně na individuální eschatologii a na to, co dělat, aby se

---

²⁰ Po pohřbu následuje 30 denní doba, která se nazývá *šelošim* a zahrnuje i *shivu*. Po celých 30 dnů platí různá pravidla a omezení.

²¹ *Avleut* je 12 měsíční období smutku pro pozůstalé, kteří ztratili rodiče.

člověk dostal do nebe. Nejedná se ale o nesmrtnost duše v pojetí Platónova dualismu, ale o zmrtvýchvstání celého člověka. Katolická teologie se v průběhu dějin vyvíjela a po II. vatikánském koncilu (1962-1965) byla uznána možnost na spasení i nepokřtěným lidem a nevěřícím²² (Halík, 2010). Křesťanům tedy dává jejich víra perspektivu věčného života a tato vidina může snižovat úzkost ze smrti, jelikož teoreticky ruší její platnost. Vedlo to až k tomu, že se bytí ve světě stalo zdrojem úzkosti a vše bylo směřováno ke smrti a k následnému životu v ráji²³ (Papica, 1998; Ratzinger, 2008).

Křesťanská kosmologie má tři vrstvy, *nebe*, kam se dostane duše z milosti boží, *peklo*, kam přijdou ti, kdo žili a zemřeli v těžkém hříchu a očistec, kam se dostane ten, kdo zemřel v lehkém hříchu a má naději na omilostění. Mnohdy se tyto koncepty mísily se staršími pohanskými představami. Duše byla postavena před poslední soud, kde bylo rozhodnuto, kam poputuje. Co se týče mezistavu mezi smrtí a zmrtvýchvstáním (jelikož podle bible vzkříšení nenastává v okamžiku smrti), není stanoveno žádné dogma. Pomocí metafor poukazuje na to, že duše (nebo i celé tělo) se nachází u Krista respektive v Kristu, odkud bude poté vzkříšeno. Žádné jasnější představy se ne neuvádí (Halík, 2010; Nešporová, 2009; Ratzinger, 2008).

V 19. a 20. st. byly křesťanské představy dost otřeseny. Nejen, že je odmítali filozofové a psychologové (Nietzsche, Freud, atd.), ale přispěla k tomu i dějinná zkušenost dvou světových válek, proti kterým byla představa pekla spíše komická. Také lidský život se o dost prodloužil a moderní technika a věda nabídla velmi příjemný a pohodlný život, takže představa nebe už nebyla tolik potřebná. Podle Halíka (2010) je také úzkost ze smrti, kterou se snažíme z každodenního života skrýt, kompenzována a banalizována smrtí virtuální, např. v TV, hororech, počítačových hrách, apod. (Papica, 1998; Nešporová, 2009).

Co se týče umírání a smrti a obřadů s nimi spojených, tak nejdříve se uděluje *svátost pomazání nemocných*, a to při vážném onemocnění nebo v bezprostřední blízkosti smrti. Kněz slouží mši u lůžka umírajícího, a pokud to není možné, tak aspoň podá *svaté přijímání*. Nemocný může také požádat o *svátost smíření*, kdy se vyzpovídá ze svých hříchů a dostane se mu rozhřešení. Pokud umírající není pokřtěn nebo biřmován, mohou mu být tyto svátosti uděleny a to dokonce knězem (v případě biřmování, které normálně

---

²² To je možné v případě, že odmítají Krista ne jejich vinou, ale např. proto, že se dosud neseťkali s učeníem ve věrohodné podobě, ale žijí podle svého rozumu a svědomí.

²³ To bylo pravděpodobně způsobeno i krátkým životem, plným nemocí a těžké práce.

provádí biskup) nebo laikem (v případě křtu), pokud je zachován přesný obřad a je tak činěno s úmyslem, který je i úmyslem církve při těchto obřadech (Halík, 2010).

Pohřební obřady jsou provázeny modlitbami, čtením z Bible a žehnáním a to na jakémkoliv místě k tomu určeném (domov zesnulého, kostel, krematorium,...).

V křesťanství bylo původně pro vzkříšení nutné nalézt a znovu spojit všechny části těla.

Dnes už je to pojímáno spíše symbolicky a jsou povoleny i pohřby žehem (Halík, 2010; Nešporová, 2009).

4. Pojetí smrti z hlediska psychologických teorií

Tématem smrti se zabývá spousta psychologických teorií a strach ze smrti může být často předmětem psychoterapeutických sezení. Smrt, jako jedno z ústředních témat, najdeme v existenciální psychologii a psychoterapii, stejně tak jako v logoterapii, i když z jiného pohledu. Jedná se sice o samé neempirické směry, ale shodneme se na tom, že takový koncept jako smrt, se empiricky postihnout moc nedá. Než se však dostaneme k těmto teoriím, chtěli bychom krátce zmínit postoj S. Freuda ke smrti, jakožto zakladatele nejstaršího psychoterapeutického směru, stejně tak jako i jiných významných psychoanalytiků.

Freud považoval za prvotní zdroj jakékoliv úzkosti úzkost kastrací a úzkost z odloučení či opuštění, tedy trauma z dětství. Ty pak mohou sekundárně vyvolávat např. úzkost ze smrti. Ve svých ranějších dílech o smrti téměř nemluví, jelikož tvrdí, že smrt nemůže být zdrojem úzkosti, vzhledem k tomu, že jsme nic podobného ještě neprožili, nemáme s tím tedy zkušenost a nedovedeme si ji představit. Tudíž nemůže existovat v našem nevědomí a ovlivňovat tak naše chování. Později zavádí pojem Thanatos neboli pud smrti, který existuje v nejhlubších vrstvách našeho nevědomí v protikladu k Erotu²⁴ neboli pudu života (Yalom, 2006). Oba pudy podle něj směřují k obnovení nějakého dřívějšího stavu, v případě pudu smrti tedy stavu neexistence. Doprovází ho fyziologický proces zániku a rozpadu a spojením mnoha buněk ve vícebuněčné živé bytosti se tyto projevy neutralizují a promítají destruktivní tendence do vnějšího světa. Pud smrti se může projevit navenek jako destruktivní nebo agresivní tendence. Míšení obou dvou pudů je zmírňuje, někdy ale dojde k uvolnění ze „směsi“ a následkem potom může být třeba sadismus, epileptický záchvat, apod. (Freud, 1998; Grof, 2009).

Freud se tedy tématu smrti věnoval prostřednictvím této pudové teorie, kde je smrt vnímána pouze jako něco velmi negativního, i když přirozeného, stejně jako pud smrti, který se buď navenek neprojevuje vůbec, nebo jen formou destruktivních a agresivních tendencí nebo psychopatologií. Ostatní psychoanalytici, např. O. Rank nebo S. Ferenczi dávali do souvislosti smrt a narození. Porodní trauma podle nich vyvolávalo potřebu k navrácení do prenatálních podmínek, tedy snahu po novém zrození. Proto některé kultury pohřbívaly těla ve fetální pozici. Jung zase věřil, že smrt je pouze fyzická a psyché bude

---

²⁴ Pud života, který je podle Freuda daleko přístupnější lidskému poznání. Zahrnuje pud sexuální a sebezáchovný.

nadále existovat ve věčném vesmírném řádu. Psychoanalytikové obecně tvrdí, že k plnému rozvoji osobnosti je nutná připravenost ke smrti (Papica, 1998).

V logoterapii je hlavní osobností V. Frankl, který prožil koncentrační tábor, a tato skutečnost se stala základem pro jeho teorii o smyslu života. Logoterapie, oproti psychoanalýze zaměřené na minulost, směřuje k budoucnosti a také se nevěnuje smrti jako takové, ale spíše konečnosti života jako hnací silou k jeho naplnění. Za prvořadou motivaci člověka oproti psychoanalytickému principu slasti považuje vůli ke smyslu a jeho hledání. Smysl dokonce považuje za jakousi esenci bytí, je to něco co nevynděláme, ale odhalujeme, zároveň ale máme svobodu se rozhodnout, zda tento potenciální smysl naplnit či nenaplnit. Jeho teorie se řídí Nietzscheho heslem „*Kdo má proč žít, může vydržet téměř každé jak.*“ (Frankl, 1994, 69). Člověk k životu a k duševnímu zdraví také potřebuje jisté napětí mezi tím, co již dosáhl a tím, co má ještě splnit. To ho nutí k nějakému úsilí o cíl, k opravdovému žití.

Neměli bychom ale hledat abstraktní smysl života a neexistuje ani žádný univerzální. Záleží na životě daného člověka v daném okamžiku. Nejhlubší smysl je podle Frankla v utrpení a nejvíce záleží na našem postoji, se kterým naše utrpení přijímáme, jelikož je běžnou součástí života. Jelikož pokud utrpení nemá žádný smysl, tak by nemělo ani smysl ho přežít. Také nám utrpení dává prostor pro soucit a dodává nám odvalu. Nemusí se jednat jen o jeho nejtěžší formy, může být také spojeno s námahou, poznáváním nových věcí, apod., což může být v dlouhodobé perspektivě smysluplné. Kromě utrpení mohou zdánlivě zbavovat život smyslu i umírání a smrt, tedy pomíjivost života. Frankl nicméně tvrdí, že smysl je právě v prožitém životě, kde není nic ztraceno, ale naopak navždy uloženo, stejně jako naše činy, rozhodnutí, vykonané dílo i utrpení. Na rozdíl od existencialismu, který, jak uvidíme dále, považuje smrt za jev, který život smyslu zbavuje, Frankl naopak říká, že zintenzivňuje snahu člověka o sebeurčení a tím našemu životu vlastně smysl dává a tenze, která vzniká z této životní perspektivy, nás mobilizuje k realizaci našich možností. Pozemský život by byl naopak bez smrti a utrpení zbaven jakéhokoliv smyslu (Frankl, 1994; Papica, 1998; Kupka, 2014).

Existenciální psychologie, která vychází hlavně z Heideggera či Sartra, tvrdí, že nejistota lidské existence v nás musí vzbuzovat úzkost dennodenně. Tato úzkost se může projevat tlakem ke konzumnímu životu, ke ztrátě smyslu pro realitu a podvolení se kdejaké ideologii. Materiální blahobyť a hédonismus lidem pomáhá zbavit se myšlenek na sebe. Nevyhnou se tím ale úzkosti, která se stejně v tomto prázdňém životě projeví. Ani víra ve

spasení nás těchto úzkostí nechrání. K pravdivému bytí člověk dojde, poněkud absurdně, pouze pokud přijme neradostnou perspektivu života a smíří se s jeho bezvýchodností. Strach ze smrti je totiž strachem ze ztráty (majetku, těla, své identity) a jedinou cestou, jak strachu uniknout, je nelpět na životě (Papica, 1998). V rámci existenciální psychoterapie, která z logoterapie vychází, je hlavní osobou, která se tématu smrti jako jedné ze čtyř základních životních skutečností věnuje, I. Yalom. Kromě logoterapie vychází ještě také z existenciální filozofie a z části i z dynamických psychologických směrů. Podle něj hraje strach ze smrti důležitou roli v našem vnitřním prožívání a na jeho základě vznikají obranné mechanismy, založené na popření. Už i děti v raném věku se smrtí intenzivně zabývají a postoje k ní nás, většinou nevědomě, ovlivňují celý život a zároveň mohou způsobit celou řadu problémů. Na rozdíl od Freuda považuje smrt za prapůvodní zdroj úzkosti, jelikož je jedinou jistou věcí v našem životě, kterou zároveň nemůžeme ovlivnit. Nic podle něj nepřekoná strach z ničeho, z nemožnosti dalších možností. Proto se v životě snažíme o jakýsi druh nesmrtnosti, která může mít podobu potomků, víry, uměleckých děl, až po vytváření mýtů o nesmrtnosti (Yalom, 2006).

Strach ze smrti má různé podoby, mezi jeho hlavní zdroje většinou patří 1) obava z toho, co přijde po smrti, 2) proces umírání a 3) ukončení bytí. Tento strach, nebo častěji úzkost, jelikož je většinou ukryt v nevědomí, může způsobovat různá psychická onemocnění, např. obsedantně-kompulzivní poruchu, hypochondrii, workoholismus, atd. (Yalom, 2006).

Kromě smrti jsou základními životními skutečnostmi, které nás ovlivňují také svoboda, samota a smysl života. V tomto navazuje na Frankla, kdy říká, že díky našim svobodným rozhodnutím, možnostem volby a jejími následky, nás pojí se smyslem života a jeho konečností. Každá dobrá volba nám dává pocit smysluplnosti (Yalom, 2006; Kupka, 2014).

Smrt nám ale nemusí přinášet jen ztrátu, ale může nám i pomoci k autentičtějšímu způsobu bytí a myšlenka na ni nám může zvyšovat radost ze života. Odkazuje se na rozhovory s lidmi, kteří byli konfrontováni s nevléčitelnou nemocí, a většina z nich se shodla na tom, že jejich život získal větší smysl, když zjistili, že by měl skončit. U těchto lidí pak následně dochází k přeskupení hodnot, k intenzivnějšímu prožívání přítomného okamžiku, hlubší komunikaci s lidmi a k pocitu osvobození²⁵, jelikož to, že naše životy nebyly

---

²⁵ Tyto změny samozřejmě nepřicházejí u všech, ale hlavně u jedinců, kteří mají čas tuto událost vstřebat a mají naději žít určitou dobu „normálně“, tedy bez větších bolestí či hospitalizace. Může nastat také u sebevrahů, kteří přežili svůj pokus o ukončení života.

naplněny tak, jak mohly, pro nás může být reálným peklem, ale už může být příliš pozdě na to, abychom to dohnali (Yalom, 2006; Šiklová, 2010).

I přesto, že se Yalom snaží zakládat svou teorii na výzkumech, přiznává, že nemohou postihnout celou komplexitu této problematiky, jelikož velká část naší úzkosti ze smrti a na ni navazujících obran, je nevědomá. Také můžeme podotknout, že i přes to, že zahrnutí smrti do života nás může obohatit a mělo by se o tomto tématu mluvit, nemělo by se stát ústředním tématem našich myšlenek, abychom nepřestali žít (Yalom, 2006; Šiklová, 2010).

5. Smrt v různých obdobích lidského života

Ačkoliv se může zdát, že smrtí se intenzivně zabývají až lidé ve stáří, myšlenky na ni nás provázejí celý život a např. děti se zabývají smrtí velmi brzy a intenzivně, jelikož je pro ně záhadná.

Během života si každý vytváří svoji subjektivní představu o smrti, která je jedinečná a obsahuje to, čeho se člověk bojí, co od ní čeká. Představy o smrti mají ale i objektivní složku, což je pochopení jejích základních komponent. Těmi jsou *nevratnost*, tedy poznání, že smrt je nezvratným faktem, *nefunkčnost* těla, orgánů a jiných funkcí, *univerzalita*, tzn., týká se všech živých tvorů, *příčinnost* čili důvody vedoucí ke smrti a případně i *pokračování života mimo tělo*²⁶, což se většinou odvíjí od náboženství a víry v posmrtný život. Vývoj tohoto objektivního konceptu probíhá zhruba od 3. roku přibližně do 10 let života a souvisí s vývojem kognitivních funkcí (Loučka, 2009; Kupka, 2014).

Malé děti pravděpodobně věří v několik stadií smrti. Strach ze smrti některé děti sdělují již kolem 3 let, ale o jak moc dříve se dítě o smrti dovídá, to nevíme. Můžeme předpokládat, že představě smrti předchází separační úzkost, tedy strach ze ztráty. Děti procházejí obdobím velkých zmatků, kdy se snaží pochopit, co je živé a neživé a smrt si představují jako stav podobný spánku, nehybnost a samotu. Kolem 6-7 už chápou význam slova „mrtvý“. Často zpočátku považují smrt za přechodnou a dočasnou, často na ni mají rozporuplné názory, což mohou v dnešní době posilovat i komiksy či animované filmy, zejména co se týče nevratnosti. Nejvíce se děti zabývají smrtí v období od 5 do 8 let, to dokonce uvádějí strach ze smrti jako největší ze všech ostatních strachů, poté jejich zájem opadá, pravděpodobně vlivem posílení obran. Můžeme předpokládat, že smrt poznávají najednou a intenzivně a poté hledají cesty, jak toto poznání vytěsnit. Také mohou vnímat úzkost a nejistotu rodiče, který odpovídá na jejich otázky a přitom má sám mlhavou představu o všech věcech týkajících se smrti. Pokud rodiče téma ignorují, děti si doplní to, co nevědí, svojí fantazií a jejich představy mohou být často děsivé. Mezi obrany většinou patří touha být stále malý a nikdy nevyrůst, aby nemusely zemřít, víra ve svou osobní neporušitelnost, jedinečnost a výlučnost, že se smrt týká jen ostatních a ne jich, nebo ve svého absolutního zachránce. Dále se objevuje personifikace smrti a přesvědčení, že v dětství se neumírá (Yalom, 2006; Říčan, 2006).

---

²⁶ Což se ukázalo jako problematické v chápání konceptu nevratnosti. Nicméně význam religiozity a jejího vlivu na chápání smrti zůstává nejasný.

Porozumění smrti může být uspišeno zážitkem, např. úmrtím prarodičů nebo domácího mazlíčka²⁷, ale i tak předškolní dítě ještě doopravdy netruchlí, jelikož jak už bylo zmíněno, je pro něj těžké si představit definitivnost smrti jako něčeho, co se nemůže odestát. Také klinickým pozorováním bylo zjištěno, že děti, které jsou vážně nemocné, mají hlubší pochopení smrti než jejich vrstevníci. (Yalom, 2006; Loučka, 2009; Říčan, 2006).

V období dospívání se smrt stává tématem filozofických úvah při hledání smyslu života a své vlastní existence a identity. Při vážném onemocnění je ale reakce adolescentů silnější než v kterémkoliv jiném období, což souvisí i s výzkumy, které tvrdí, že v tomto období je úzkost ze smrti nejvyšší, možná proto, že se v tomto věku formují představy o životě a budoucnosti. Některé studie také ukazují, že tato úzkost je vyšší u dívek, otázkou zůstává, proč tomu tak je (Langmajer & Krejčířová, 2006; Pierce, Cohen, Chambers & Meade, 2007). Přijetí pochybností, nejistot, ale i úzkosti z konečnosti života je důležité pro dosažení psychické dospělosti a vymezení vlastní identity a jedinečnosti. Vyrovnávání se se smrtelností se u této věkové skupiny projevuje většinou riskantními aktivitami, adrenalinovými sporty, koukáním na hororové filmy, apod., jako by chtěli prokázat nadvládu nad smrtí (Vágnerová, 2005; Kupka, 2014).

Mladá dospělost je podle Langmajera a Krejčířové (2006) doba, kdy lidé o své smrti příliš nepřemýšlejí a jsou zaměřeni spíše extrovertně, do vnějšího světa. Prožívají však strach o své blízké, jelikož jejich vztahy už bývají vážnějšího charakteru, pokud mají děti, tak i o ně a pak se také o své prarodiče, někdy i rodiče, kteří se blíží do věku, kdy už je smrt očekávána. Jiné výzkumy ale říkají, že i v mladé dospělosti je úzkost ze své vlastní smrti vysoká nebo alespoň vyšší než v pozdějším věku (přibližně do 60 let). Některé dokonce tvrdí, že úzkost dosahuje vrcholu kolem 20 roku věku. I tady výzkumy ukazují převládající strach ze smrti u žen (Russac, Gatliff, Reece & Spottswood, 2007). Tato úzkost ze smrti se může projevat i tendencí vytvořit v budoucnu něco důležitého, co by přesahovalo fyzickou existenci daného jedince (Vágnerová, 2007).

Ve středním věku se myšlenky na smrt stávají naléhavějšími, jedinec si uvědomuje, že se blíží úbytek sil a zužování možností. Stárnutím se smrt přibližuje a její děsivost závisí i na tom, jak člověk vnímá svůj předchozí život a jak ob stojí při jeho bilancování. Člověk se stává introvertnějším, hledá skutečný smysl svého života, a dochází k větší integraci osobnosti. V tomto období je také výrazná tendence k přesahu vlastního života, která souvisí s generativitou a jejím důsledkem je péče o potomky a rodiče, jelikož už většinou

---

²⁷ Neplatí to ale vždy, někdy to může naopak děti také zmást v konceptu nevratnosti, pokud jim rodiče podají nejasné vysvětlení, např. „Dědeček odjel na dalekou cestu.“

bývá aktuální úmrtí rodičů, které způsobuje proměnu rolí²⁸, a jedinci ve středním věku se také často stávají příslušníky nejstarší generace. Toto všechno vede k uvědomění si omezenosti života a vlastní zranitelnosti (Langmajer & Krejčířová, 2006; Vágnerová, 2007; Erikson, 2015).

Starší dospělost je jakýmsi mezníkem, který signalizuje počátek stárnutí. Přichází úbytek kompetencí, slábnutí sil a s tím i proměna sebehodnocení a odhadu vlastních sil. Jedinec se cítí ohroženější než dříve, jelikož se přiblížil ke konci života. Reakce na to jsou různé, často dochází k přijetí dosavadního života a těšení se z prožitých okamžiků. Důležité je i narození vnoučat, které potvrzuje generační kontinuitu. Také často končí profesní role, která může způsobovat pocity prázdnoty a tendence ke hledání dalšího směřování. Mění se postoje k sobě samému, k životu i k jiným lidem (Vágnerová, 2007).

Postoj ke smrti ve stáří by vystačil na samostatnou kapitolu, ale vzhledem k tématu této práce se mu budeme věnovat jen krátce. S touto životní fází přichází kromě příjemných věcí (smíření, generační kontinuita, svoboda v rozhodování o sobě,...) také nové problémy a nepříznivé změny, např. choroby, odchod do důchodu, smrt partnera, zapomínání, ztráta soukromí, atd. Jedinec se musí vyrovnávat se spoustou ztrát. V souvislosti s těmito událostmi může dojít nejprve ke smrti sociální a teprve poté ke smrti biologické. Zralost člověka se může projevit právě akceptací vlastní smrtelnosti, staří lidé už také nemají takovou potřebu smrt popírat a tabuizovat, jako mladší generace. Naopak narůstá potřeba o tomto tématu mluvit a bohužel ze strany rodiny není často naplněna. Jedince také většinu více děsí utrpení z umírání než konečnost jako taková. Podle Eriksona je posledním vývojovým úkolem dosažení integrity, tedy přesvědčení, že život byl smysluplný a hodnotný. Jedinec se díky tomu může smířit se smrtí a čelit jí beze strachu a zoufalství (Vágnerová, 2007; Erikson, 2015; Wong, Reker & Gesser, 1994).

---

²⁸ V tomto věku často zaujímá dospělý člověk ve vztahu ke svým rodičům poprvé dominantní postavení.

6. Postoje

Hartl a Hartlová (2010, 431) definují postoj jako „*hodnotící vztah vyjádřený sklonem ustáleným způsobem reagovat na předměty, osoby, situace a na sebe sama*“. Postoje tedy vyjadřují náš vztah k různým objektům a jejich hodnocení a jsou poměrně stabilní. Část postojů je vrozených, část jich získáváme během života díky zkušenostem nebo sociálnímu učení. Zkušenosti a manifestace postojů mají tři základní komponenty: kognitivní, behaviorální a emoční. Hodnotící reakce může být buď vědomá, nebo může probíhat automaticky, bez vědomých myšlenek (Slaměník & Výrost, 2009; Hewstone & Stroebe, 2006).

Postoje slouží hlavně k adaptaci na prostředí a orientaci v něm. Tyto funkce dělíme na několik základních, jejichž názvosloví se v různých knihách sociální psychologie liší, ale význam je podobný. První funkcí je znalostní nebo *poznávací*, tedy to, že postoje nám pomáhají při zpracování informací a organizaci zkušeností. Druhá funkce je instrumentální nebo *utilitární*, ta nám pomáhá dosahovat maximálně pozitivních výsledků a vyvarovat se těch negativních, tyto postoje máme spojené s odměnou nebo trestem. Třetí je *funkce sociální identity*, kdy postoje slouží k vyjádření hodnot daného jedince a vedou k identifikaci s různými sociálními skupinami. Poslední funkcí je *udržení sebeúcty*, slouží k udržení sebeobrazu, umožňuje zvládnutí konfliktů a složitých životních situací, a chrání jedince před hrozbou z okolí²⁹ (Slaměník & Výrost, 2009; Hewstone & Stroebe, 2006; Fazio, Blascovich & Driscoll, 2003).

Postoje jsou vcelku konzistentní, ale jak se v průběhu života mění naše zkušenosti, mění se i naše postoje. Hlavní způsob, kterým dochází ke změně postoje, je přesvědčování, tedy změna postoje v důsledku zpracování určitých informací, často jako reakce na nějaké sdělení. Při změně postoje záleží na několika faktorech, např. na zdroji informace, na jejím obsahu, informačním kanálu a na psychologické charakteristice a momentální stav příjematele. Ke změně postoje může dojít i v důsledku chování, nejčastěji se tak děje u tzv. kognitivní disonance, kdy jsou některé postoje vzájemně v nesouladu a proto jedinec musí buď změnit chování, nebo přidat kognitivní struktury aby se jeho postoje staly konzistentnější (Slaměník & Výrost, 2009; Hewstone & Stroebe, 2006).

---

²⁹ Např. negativní postoje k minoritám a etnickým skupinám dávají jedinci odstup od nebezpečí, které pro něj tyto skupiny představují.

Lidé mají také tendenci selektivně vnímat a pamatovat si ty informace, které jsou v souladu s jejich postojem. Tyto informace mohou i aktivně vyhledávat, aby podpořili svá dřívější rozhodnutí (Hewstone & Stroebe, 2006).

Může se zdát také automatické, že naše postoje predikují naše chování, tento vztah se ale mnohými výzkumy nepodařilo potvrdit. Důvody mohou být různé. Jedním z nich může být nedostatek kompatibility a specifikace způsobu jejich měření, záleží také na síle daného postoje³⁰ a na kontextu dané situace, v neposlední řadě může být důvodem také multidimenzionální rozměr postojů. Proto tedy nemůžeme s jistotou tvrdit, že postoje ovlivňují naše chování, ale můžeme říci, že jsou jednou z jeho determinant a určité korelace v určitých podmínkách potvrdit můžeme (Hewstone & Stroebe, 2006; Fishbein & Ajzen, 2003).

Mezi postoje se řadí i předsudky a stereotypy, které mají silný emocionální náboj, a jejich racionální stránka může být potlačena a často za nimi stojí nedostatečná znalost objektu či určité skupiny lidí (Průcha, 2010).

Postoje a hodnoty patří podle Průchy (2010) k nejvíce zkoumaným tématům v sociální psychologii a v rámci interkulturní psychologie se používá ke komparaci jednotlivých kultur, etnik a národů. Každá kultura má také svoji identitu, což je soubor přesvědčení a postojů, které sdílí její členové.

6.1. Postoje ke smrti

Postoj ke smrti je komplexní jev, který není snadné změřit nebo popsat. Postojem ke smrti rozumíme náš vztah ke smrti a její hodnocení. Bývá ovlivněn vírou, kulturou, výchovou, zkušenostmi, věkem, aktuálním zdravotním stavem, atd. Postoj ke smrti může být v našem životě velmi důležitý a ovlivňovat nás v tom, jak vidíme a prožíváme náš život. Postoje ke smrti a jejich měření bývalo dříve v psychologii tabu a prvním průlomem byla v r. 1969 kniha Elizabeth Kübler-Rossové O smrti a umírání, která vyvolala zájem o toto téma, poté byly vyvinuty škály na měření strachu ze smrti a to způsobilo naprostý „boom“ v publikacích na toto téma (Wong, Reker & Gesser, 1994; Neimeyer, Wittkowski & Moser, 2004; Machů, Pechová & Dostál, 2013).

Byly vytvořeny rozličné nástroje na měření postojů ke smrti, ale zprvu se soustředily hlavně na jejich negativní aspekty, jako úzkost ze smrti, a většinou nebyly moc teoreticky ukotvené. Důvodem bylo hlavně to, že strach ze smrti je považován za univerzální jev a že

---

³⁰ Postoje jsou např. silnější, pokud jsou vytvořeny na základě přímé zkušenosti než na základě nepřímé informace.

vědomí smrti vyvolává hlavně nepříjemné pocity (Becker, 1997, Wong, Reker & Gesser, 1994; Clements & Rooda, 2000).

Jak bylo ale zmíněno v předchozí kapitole, člověk může dosáhnout i akceptujícího postoje ke smrti, což není opak strachu, ale spíše tyto dva postoje koexistují vedle sebe, jelikož i ten, kdo je smířen se smrtí z ní může mít strach. Wong, Reker a Gesserová (1994) rozlišují tři typy pozitivního postoje:

- 1) Neutrální přístup považuje smrt za součást života, jedinec se jí v tomto případě nebojí, ale ani ji nevíta, pouze akceptuje to, že je nevyhnutelná a snaží se vytěžit z života co nejvíce.
- 2) Přístup vstřícného přijetí implikuje víru ve spokojený posmrtný život a jedinec se smrti nebojí, naopak ji přijímá jako další příležitost po životě prožitém na Zemi.
- 3) Únikové přijetí pojímá smrt jako únik z pozemského života, který je plný utrpení. I přesto, že se tento postoj řadí mezi pozitivní postoje ke smrti, není založen na přesvědčení o tom, že smrt je dobrá a milosrdná, jako spíše na tom, že pozemský život je špatný.

Nyní se tedy na měření postojů ke smrti používají multidimenzionální dotazníky s více škálami. My ve své práci používáme DAP-R (Death Attitudes Profile-Revised), který používá 5 škál – strach ze smrti, vyhýbání se smrti³¹, a pak tři výše zmíněné pozitivní postoje ke smrti (neutrální, přijetí a únik). Jak již bylo zmíněno v předchozích kapitolách, postoje ke smrti se liší v různém věku a souvisí i s pohlavím. Ženy mnohem častěji věřily v posmrtný život, tudíž u nich oproti mužům převládal únikový postoj. Muži byli zase signifikantně více nakloněni postoji vyhýbání se smrti. (Wong, Reker & Gesser, 1994; Neimeyer, Wittkowski & Moser, 2004).

Jednotlivé postoje ke smrti také podle výzkumů souvisí s pocitem osobní životní pohody. Strach ze smrti a vyhýbání se jí je spojeno se stresem a depresí. Neutrální postoj, stejně jako přijímající, měly pozitivní vztah s pocitem osobní životní pohody a naopak negativní s depresí. Únikový postoj byl spojen s horším zdravotním stavem. Ze závěrů Wonga, Reker a Gesserové (1994), můžeme říci, že nejvíce adaptivní je neutrální postoj ke smrti, jelikož tito lidé mají tendenci žít život více naplno a z opačného úhlu také lidé, kteří žijí smysluplný a naplňující život snáze přijímají smrt beze strachu.

Dále se budeme tomuto tématu věnovat v praktické části a v diskuzi.

---

³¹ U tohoto postoje se jedinec vyhýbá myšlenkám a hovorům o smrti a udržuje toto téma mimo vědomí, aby se vyhnul úzkosti.

7. Česká republika a Izrael

Vzhledem k tomu, že předmětem našeho výzkumu jsou studenti vysokých škol v České republice a v Izraeli, budeme tuto kapitolu věnovat případným podobnostem a rozdílům mezi oběma zeměmi a tomu, co může ovlivňovat postoje ke smrti místních studentů.

Za prvé můžeme zmínit politickou situaci v ČR a v Izraeli. O tom, jestli má politická situace v České republice vliv na postoje ke smrti žádné údaje neexistují, nicméně od 1. Světové války se na našem území žádná válka nevedla a naši vojáci se účastnili pouze válečných konfliktů na jiném území. Během 2. světové války sice na našem území k bojům nedocházelo, ale vyhlazování Židů, atmosféra války a protektorátu, fakt, že se na území ČR nacházel koncentrační tábor a následné útoky proti Němcům přítomnost smrti určitě zvýšily³². Docházelo u nás také k revolucím, demonstracím a vpádům vojsk během komunismu, nejednalo se ale o aktivní obranu či útok.³³ Komunismus také znamenal potlačování vlivu církve a víry obyvatel, naše společnost se stala sekularizovanější. Tyto události mohly určitým způsobem vnímání smrti ovlivnit, i přesto, že na toto téma nejsou žádné evidence dostupné (Macoun, 2007; Nešporová, 2009).

Oproti tomu v Izraeli je od jeho vzniku prakticky stálý válečný stav. Od svého vzniku v r. 1948 se tato země neustále zmítá v bojích s okolními arabskými státy a přítomnost smrti je tedy každodenní. Pravděpodobně má tedy vliv i na postoje ke smrti či její vnímání na jeho obyvatele, ale výzkumy se tomuto tématu nevěnují (Čejka, 2007).

O. Goldberg (osobní sdělení, 15. prosince 2014) naznačil, že v Izraeli je smrt veřejným jevem, je často politizovaná a používá se jako nástroj pro válku nebo pro ukotvení národní identity. Smrt tu má i určitou hierarchii. Nejvíce „oceňovaná“ je smrt vojáků, kteří padli v boji za svou zemi, a kterou prožívá celý stát. Smrt blízkých je osobní záležitostí, o které se tolik nemluví, jelikož se nebere za tak důležitou.

V České republice byla branná povinnost zrušena k 31. 12. 2004 a od roku 2005 je tedy naše armáda plně profesionální. Dnešní generace už se tedy neúčastní vojenského výcviku ani vojenských operací (až na příslušníky armády), což je oproti Izraeli značný rozdíl. V Izraeli je povinná vojenská služba pro všechny muže a ženy. Odvod do armády je v osmnácti letech, pro muže je stanovena délka 3 roky, pro ženy 20 měsíců, služba je tedy vykonána ještě před nástupem na vysokou školu. Po absolvování povinného výcviku se muži stávají členy rezervních složek a jsou připraveni k boji, kdykoliv by bylo potřeba.

---

³² V r. 1930 žilo na území Československa 356 830 Židů, kteří tvořili asi 2,4% z celkového počtu obyvatel.

³³ Během let 1953-1985 došlo k pár střetům českých a amerických letadel nad Šumavou, nejednalo se ale o cílené a plánované útoky a rozhodně se to nedá považovat za válku či bitvu, jelikož byly vcelku ojedinělé.

Všichni Izraelci zažili ve své zemi válečný stav a ti, kteří působí na bojových pozicích v armádě, se bojů i přímo účastnili. Ve válce mohou zažít pocit bezprostředního ohrožení života, může způsobit trauma či posttraumatickou stresovou poruchu, což se pravděpodobně projeví i ve vnímání smrti. Výzkumy potvrzují, že existuje vztah mezi posttraumatickou stresovou poruchou a sebevražednými tendencemi, pravděpodobně i z toho důvodu, že tato porucha bývá často doprovázena depresí. Na druhou stranu mohou lidé dávat událostem osobní smysl a i této zkušenosti mohou dát osobní význam a může to zvýšit jejich resilienci (Čejka, 2009; Kolářová, 2013; Palmieri P. A., Canetti-Nisim, D., Galea, S., Johnson, R. J. & Hobfoll, S. E., 2008; Ministerstvo obrany a armáda České republiky (nedat.); Kryszynska & Lester, 2010; Schok, M., Kleber, R. & Lensvelt – Mulders, G., 2010).

Další rozdíl mezi oběma zeměmi se týká náboženského vyznání. V Izraeli se na konci r. 2014 k judaismu hlásilo 6 219 200 obyvatel, což je 77% obyvatelstva. To, jak je smrt a posmrtný život vnímán v judaismu je zmíněno v kapitole 3., nicméně smrt je vnímána jako přirozená součást života a není kladen příliš velký důraz na posmrtný život. Také se hodně věnují péči o pozůstalé. V České republice je počet lidí hlásících se k nějaké víře podstatně menší, data z r. 2011 uvádějí číslo 2 168 952, což je pouze 20,8% z celkového počtu obyvatelstva³⁴. Nejvíce se věřící hlásí k římskokatolické církvi (přibližně 50% věřících), přičemž o křesťanství se jeho postoji ke smrti a posmrtnému životu se také věnují v kapitole č. 3. Křesťanství se k tomuto tématu staví spíše pozitivně, kladou větší důraz na posmrtný život a spasení. Věnují se spíše péči o umírající v jejich posledních chvílích (Central Bureau of Statistics Israel, 2015; Český statistický úřad, 2011).

Liší se také zkušenosti a věk vysokoškolských studentů. V Izraeli jsou studenti celkově starší, jak budeme moci dále vyčíst z výzkumného vzorku. Také mají za sebou vojenskou službu a někteří i válečnou zkušenost na bojové pozici. V ČR jsou studenti mladší a podobnou zkušenost nemají.

Vliv má určitě i kultura, ve které jedinec vyrůstá a její postoj a vnímání smrti, jelikož kultura stanovuje normy chování, poskytuje náboženský systém a existuje dále i po smrti jedince, čímž mu zaručuje nějaký odkaz. Jsou popsány také tzv. kulturní konstrukty, které poskytují člověku představu původu a cíle světa, dávají mu řád a poskytují bezpečí. U nás je smrt do jisté míry tabuizována a odehrává se v nemocnicích. Také neexistují žádné pevně dané rituály, které by nám pomáhaly se se smrtí vyrovnat, kromě pohřbu, který se

---

³⁴ Ovšem musíme uvést, že 44% obyvatel nevedlo, zda jsou věřící nebo ne.

většinou ještě zachovává. Také je naše společnost z větší části sekulární. Oproti tomu v Izraeli jsou určitá pravidla, kterými se řídí většina společnosti, a to i pokud nejsou věřící, např. dodržování shivy. Podrobněji se o tom zmiňujeme v předchozích kapitolách. Také podle několika výzkumů mají izraelské děti významně urychlený vývoj chápání smrti, hlavně co se týče nevratnosti a nefunkčnosti, ale i celkového chápání konceptu smrti, což může být způsobeno právě válečným stavem, díky kterému se se smrtí setkávají od mala (Loučka, 2009; Mahon, 1999; Kupka, 2014; Schonfeld & Smilansky, 1989).

Pokud se podíváme na kulturní rozdíly z pohledu Hofstedeho (2007) teorie kulturních dimenzí, tak jsou následující:

- 1) Vzdálenost moci, tedy to, jaká je v zemi sociální nerovnost a zda je v dané kultuře snaha poskytovat stejné příležitosti pro všechny, Česká republika se umístila na 45. - 46. místě se skórem 57, Izrael je na 73. místě se skórem 13. Z toho vyplývá, že v Izraeli je velmi malá vzdálenost moci, je tam tedy kladen důraz na rovnost. To se projevuje například podporou ortodoxních židů, kteří nemohou pracovat z důvodu svého náboženského přesvědčení. Česká republika se s tímto skórem umístila někde uprostřed, sociální rozdíly jsou tedy vyšší (studie byla provedena v 74 zemích).
- 2) V dimenzi individualismus-kolektivismus se Česká republika a Izrael umístily na 26. a 28. místě se skóry 58 a 54, v tomto ohledu jsou na tom tedy velmi podobně. V některých ohledech je tedy důležitější zájem skupiny nad zájmem jednotlivce a v jiných je to naopak.
- 3) Co se týče maskulinity-feminity, tedy toho, jaké charakteristiky a vlastnosti jsou pro danou společnost důležité nebo které převažují, tak Izrael byl v pořadí 39. – 40. (se skórem 47) a Česká republika na místě 25. – 27. (se skórem 57). I v tomto případě nejsou výsledky o tolik rozdílné, nicméně v Izraeli pravděpodobně převažují více femininní vlastnosti jako např. podpora a důraz na vzájemné vztahy. Česká republika je o něco více maskulinní, tedy může zde být kladen větší důraz na průbojnost a soutěživost³⁵.
- 4) Ve vztahu k nejistotě, k nepředvídatelnosti a nejasnosti a v interpretaci budoucnosti jsou na tom obě země opět velmi podobně. Izrael na 28. místě a ČR na místě 34. (se

---

³⁵ Tyto údaje mohou souviset i s předchozími výsledky o vzdálenosti moci, kdy v ČR jsou větší sociální rozdíly, tedy pravděpodobně i větší soutěživost a lidé musí být více průbojní. Naopak v Izraeli, kde jsou rovnější příležitosti tato vlastnost není tak zásadní.

skóry 81 a 74), tedy obě země jsou v té polovině zemí, které mají silnější vyhýbání se nejistotě a tedy i větší prožívanou úzkost obyvatel.

- 5) V páté dimenzi o dlouhodobé a krátkodobé orientaci kultury chyběla data z Izraele, proto v tomto ohledu nemůžeme tyto dvě země porovnat (Hofstede, 2007).

V některých ze základních dimenzí kultury jsou na tom obě země velmi podobně, v jedné se rozcházejí. Zůstává otázkou, zda i tyto charakteristiky mají vliv na vnímání smrti v dané kultuře, ale výzkumy se tomu tématu opět bohužel nevěnují.

Tyto rozdíly a jejich vliv na postoje ke smrti jsou spíše teoretické z důvodu nedostatku výzkumných dat týkajících se toho tématu. Více informací se dozvíme v praktické části této diplomové práce, která se těmito rozdíly věnuje.

VÝZKUMNÁ ČÁST

8. Metodologický rámec práce

8.1. Cíle výzkumu, výzkumné otázky a hypotézy

8.1.1. Cíle výzkumu

Předmětem našeho výzkumu je měření postojů ke smrti u vysokoškolských studentů v České republice a v Izraeli. Postoje ke smrti se dostaly do centra zájmu výzkumníků v 70. letech tohoto století a zpočátku se věnovali hlavně strachu ze smrti a negativním postojům k ní. Dnes už se zkoumají i postoje pozitivní, my zkoumáme 5 různých postojů pomocí dotazníku Death Attitudes Profile-Revised (DAP-R), u testovaného vzorku vysokoškolských studentů v České republice a v Izraeli. Chceme porovnat rozdíly, pokud tam nějaké jsou, mezi těmito dvěma zeměmi, zajímaly nás také koreláty sociodemografických proměnných a postojů ke smrti. Cílem této práce není přinést nové poznatky a velké množství dat, ale jelikož na toto téma mnoho výzkumů neexistuje, jde spíše o explorativní studii, zda může mít kultura, víra či politická situace vliv na postoje ke smrti a měla by být podnětem a základem k dalšímu, rozsáhlejšímu výzkumu.

8.1.2. Hypotézy

V souladu s teoretickými předpoklady uvedenými v první části práce a stanovenými cíli, jsem se rozhodla formulovat tyto hypotézy:

H1: Čeští vysokoškolští studenti budou skórovat statisticky významně výše na škále Strach ze smrti než izraelští vysokoškolští studenti.

H2: Čeští vysokoškolští studenti budou skórovat statisticky významně výše na škále Vyhýbání se smrti než izraelští vysokoškolští studenti.

H3: Čeští vysokoškolští studenti budou skórovat statisticky významně níže na škále Vstřícné přijetí než izraelští vysokoškolští studenti.

H4: Čeští vysokoškolští studenti budou skórovat statisticky významně níže na škále Únikové přijetí než izraelští vysokoškolští studenti.

H5: U škály Neutrální přijetí bude statisticky významný rozdíl mezi postoji českých a izraelských vysokoškolských studentů.

H6: České vysokoškolské studentky budou skórovat statisticky významně výše na škále Strach ze smrti než izraelské vysokoškolské studentky.

H7: České vysokoškolské studentky budou skórovat statisticky významně výše na škále Vyhýbání se smrti než izraelské vysokoškolské studentky.

H8: České vysokoškolské studentky budou skórovat statisticky významně níže na škále Vstřícné přijetí než izraelské vysokoškolské studentky.

H9: České vysokoškolské studentky budou skórovat statisticky významně níže na škále Únikové přijetí než izraelské vysokoškolské studentky.

H10: U škály Neutrální přijetí bude statisticky významný rozdíl mezi postoji českých a izraelských vysokoškolských studentek.

H11: U škály Strach ze smrti bude statisticky významný rozdíl mezi izraelskými respondenty, kteří působili na bojové pozici a těmi, co absolvovali službu v armádě na jiných pozicích.

H12: U škály Vyhýbání se smrti bude statisticky významný rozdíl mezi izraelskými respondenty, kteří působili na bojové pozici a těmi, co absolvovali službu v armádě na jiných pozicích.

H13: U škály Vstřícné přijetí bude statisticky významný rozdíl mezi izraelskými respondenty, kteří působili na bojové pozici a těmi, co absolvovali službu v armádě na jiných pozicích.

H14: U škály Únikové přijetí bude statisticky významný rozdíl mezi izraelskými respondenty, kteří působili na bojové pozici a těmi, co absolvovali službu v armádě na jiných pozicích.

H15: U škály Neutrální postoj bude statisticky významný rozdíl mezi izraelskými respondenty, kteří působili na bojové pozici a těmi, co absolvovali službu v armádě na jiných pozicích.

8.2. Užití výzkumné metody

Ke zjištění výše uvedených cílů a ověření hypotéz byla zvolena metoda Death Attitudes Profile-Revised (DAP-R). Tento dotazník obsahuje 32 položek a 5 škál: Strach ze smrti (FD), Vyhýbání se smrti (DA), Neutrální přístup (NA), Vstřícné přijetí (AA) a Únikové přijetí (EA). První dvě škály se řadí do negativních postojů ke smrti, ostatní tři do pozitivních postojů.

- 1) Strach ze smrti („*Smrt je bezpochyby hrozivá zkušenost*“): tato škála se zaměřuje na pocity strachu, které v nás smrt vyvolává.
- 2) Vyhýbání se smrti („*Vyhýbám se myšlenkám na smrt za každou cenu*“): tato škála je zaměřena na vyhýbání se myšlenkám o smrti, které v nás vyvolávají úzkost.

- 3) Neutrální přístup („*Smrt by měla být nahlížena jako přirozená, nepopíratelná a nevyhnutelná skutečnost*“): tato škála zkoumá přístup ke smrti jako k přirozené součásti života.
- 4) Vstřícné přijetí („*Věřím, že po smrti budu v nebi*“) zkoumá pozitivní postoj ke smrti, jehož základem je víra ve šťastný posmrtný život.
- 5) Únikové přijetí („*Smrt ukončí všechna moje trápení*“) je škála, kde je smrt pojímána jako pozitivní zkušenost, jelikož ukončí život, který je plný trápení a bolesti.

DAP-R je revize DAP, což byl multidimenzionální dotazník měřící postoje ke smrti. Jeho autory byli Gesser, Wong a Reker v r. 1987 a skládal se ze čtyř dimenzí (Strach ze smrti respektive umírání, Vstřícné přijetí, Únikové přijetí a Neutrální přístup) a 21 položek. Později z něj byly odstraněny položky věnující se umírání, byla přidána škála Vyhýbání se smrti a dodatečné položky byly přidány i k ostatním škálám. DAP-R tedy reprezentuje širší spektrum postojů ke smrti a je komplexnější a pojmově čistší. Byl validován na vzorku 300 dospělých – 100 mladých dospělých (18-29), 100 dospělých ve středním věku (30 – 59) a 100 starších dospělých (60 – 90). Clements a Rooda (2000) provedli test reliability dotazníku zkoumání vnitřní konzistence škál. Výsledky ukázaly, že 4 z 5 škál mají dobrou vnitřní konzistenci, škála Neutrální přístup má konzistenci o něco nižší, ale stále uspokojivou. Tytéž výsledky potvrdili i Machů, Pechová, a Dostál (2013) a náš vlastní test reliability. (Wong, Reker & Gesser, 1994).

Dotazník obsahuje 32 výroků, které vyjadřují určitý postoj ke smrti (např. „Snažím se nemyslet na smrt“). Odpovědi jsou zaznamenávány na sedmibodové Likertově škále od 1 (zcela souhlasím) do 7 (zcela nesouhlasím). V této práci jsme pro český vzorek použili dotazník přeložený K. Machů, která ho použila ve své diplomové práci. Pro izraelský vzorek jsme použili dotazník v anglickém jazyce, a to z několika důvodů. Dotazník v hebrejštině neexistuje, takže bychom ho museli překládat, a poté určit, zda je validní a reliabilní. Překladem by mohlo dojít ke zkreslení tvrzení a tím pádem i ke zkreslení výsledků. Tím, že jsme použili dotazník v angličtině mohlo samozřejmě dojít ke zkreslení výsledků tím, že některým tvrzením nemuseli respondenti zcela porozumět (i přesto, že v Izraeli téměř každý hovoří anglicky bez problémů), nicméně nám to zjednodušilo proces a zkreslení bude pravděpodobně podobné, jako kdybychom se snažili o překlad do hebrejské verze (Machů, 2012).

Zpracování výsledků DAP-R umožňuje analýzu postojů ke smrti na úrovni jednotlivých škál a také sekundárních hodnot (pozitivní a negativní postoj).

8.3. Použité statistické metody

Ve výzkumu nás zajímaly vztahy mezi sociodemografickými proměnnými a postoji ke smrti, které byly zkoumány pomocí dotazníku DAP-R. Statistické výpočty jsme prováděli v programu SPSS 22.0.

Nejprve byl proveden test reliability dotazníku měřením vnitřní konzistence jednotlivých subškál, jehož výsledkem je Cronbachovo alfa.

Byla ověřena normalita rozložení dat a na výpočet rozdílů mezi postoji ke smrti u mužů v ČR a v Izraeli, stejně tak rozdílů u žen v ČR a v Izraeli, byly použity dvouvýběrové t-testy, které se běžně používají jako testy významnosti rozdílu dvou průměrů a kterými jsme zjistili rozdíly středních hodnot těchto dvou výběrů. Stejný test jsme použili i v porovnání vlivu bojové pozice v armádě na postoje ke smrti (Reiterová, 2009).

Na zjištění vlivu věku na postoje ke smrti byl použit Pearsonův korelační koeficient, který měří sílu vztahu dvou proměnných. Tento korelační koeficient r nabývá hodnot $[-1;1]$ Je-li $r = -1$, pak je mezi proměnnými výrazně protikladný vztah, tedy negativní korelace, je-li $r = 1$, pak mezi proměnnými existuje lineární souvislost. Pokud obě proměnné nejsou v žádné souvislosti, pak $r = 0$ (Reiterová, 2009; Hendl, 2012).

8.4. Zkoumaný soubor

Výzkumný vzorek čítá 306 prezenčních studentů různých vysokých škol z České republiky ve věku 18-43 let a 140 prezenčních studentů z Tel-Avivské univerzity v Izraeli ve věku 18-48 let³⁶. Vzhledem k tomu, že naším výzkumným vzorkem byli prezenční vysokoškolští studenti a věk před začátkem výzkumu nebyl stanoven, rozhodli jsme se zde nechat i respondenty s vyšším věkem. Průměrný věk respondentů v ČR byl 22,75 let a průměrný věk u Izraelského vzorku byl 25,35 let.

Co se týče pohlaví, tak v českém vzorku bylo 225 žen a 81 mužů, v izraelském vzorku bylo 87 žen a 53 mužů.

Z demografických údajů byli respondenti dotazováni na pohlaví, věk, obor studia, náboženské vyznání, místo narození a v Izraeli i na absolvování služby v armádě a svoji pozici v ní. V českém vzorku bylo 67 křesťanů, 16 jedinců, kteří věřili v alternativní

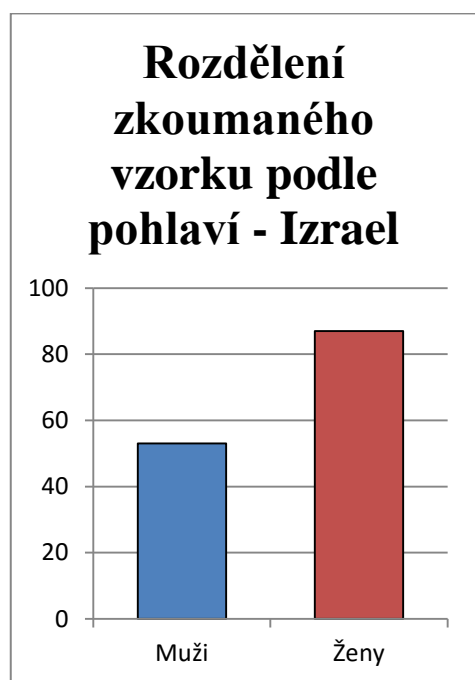
³⁶ Opravdu se jednalo o prezenční studenty, tento vysoký věk byl výjimkou.

náboženství, a 223 respondentů bylo bez vyznání. V izraelském vzorku uvedlo 55 respondentů judaismus, 7 víru v islám, 1 křesťanství a 77 jedinců bylo bez vyznání. Co se týče absolvování služby v armádě u izraelských respondentů, tak 113 z nich absolvovalo vojenskou službu a 2 byli ve výkonu služby, z toho z nich 34 jedinců působilo na bojové pozici a 28 z nich byli muži. 25 respondentů vojenskou službu neabsolvovalo.

Co se týče zastoupení oborů studia, tak většina jak českého (62%), tak izraelského (60%) vzorku byli studenti humanitních oborů. Studentů přírodních oborů bylo u českého vzorku 24% a u izraelského 36%. Nejméně bylo studentů technických oborů, v českém vzorku to bylo 14% a v izraelském 4%. Co se tedy týče studijního zaměření, nebyly mezi oběma vzorky výrazné rozdíly.

Respondenti byli zvoleni náhodným skupinovým výběrem. V ČR šlo o studenty vysokých škol v Praze, Brně a Olomouci, v Izraeli se jednalo o studenty Tel-Avivské univerzity. Snažili jsme se o co nejvyrovnanější soubor respondentů, hlavně co se týče věku a pohlaví, nicméně v obou vzorcích je větší převaha žen nad muži a také průměrný věk izraelských studentů je o něco vyšší než studentů českých. Co se týče náboženství, tak izraelský soubor je vcelku vyrovnaný, co se týče judaismu a jedinců bez vyznání, v České republice je převaha jedinců bez vyznání, což se ale vzhledem k sekulárnější povaze ČR dalo očekávat (Ferjenčík, 2010)

Graf č. 1

Graf č. 2

8.5. Průběh výzkumu

Výzkum v České republice probíhal od září 2014 do srpna 2015. Tohoto výzkumu se zúčastnilo celkem 306 osob.

Získávání respondentů v ČR probíhalo kontaktováním kamarádů a spolužáků, kteří studují vysoké školy v Olomouci, v Praze a v Brně, a ti pomohli s distribucí dotazníků mezi svými spolužáky a zajistili navrácení dotazníků zpět. Jednalo se o studenty různých oborů, technických, humanitních i přírodovědných, jelikož jsme v tomto chtěli zajistit co největší diverzitu. Podmínkou pro účast ve výzkumu bylo prezenční studium.

V Izraeli výzkum probíhal v prosinci 2014 na Tel-Avivské univerzitě náhodným oslovováním místních studentů a za pomoci jednoho profesora z katedry humanitních studií formou papírového dotazníku, který byl v tomto případě v angličtině. Snažili jsme se získat respondenty z různých oborů.

V rámci výzkumu všichni vyplňovali dotazník Death Attitudes Profile-Revised (DAP-R) a v Izraeli často následoval krátký rozhovor či komentář respondenta. Dotazníky dostávali respondenti osobně, data byla plně anonymní a byli informováni o tématu a následném použití dat.

9. Přehled výsledků výzkumu

Výsledky testu reliability (Tab. 1) ukazují vysokou vnitřní konzistenci čtyř škál z pěti u obou vzorků., přičemž u Izraelského vzorku, kde jsme test dávali v angličtině, je vnitřní konzistence obecně trochu nižší, ale dostačující. Velmi vysokou konzistenci mají škály Vstřícné přijetí (0,94; 0,90) a Vyhýbání se smrti (0,92; 0,89). O něco nižší, ale stále uspokojivou konzistenci jsme zjistili u škál Strach ze smrti (0,86; 0,86) a Únikové přijetí (0,84; 0,85). Podobně jako v předchozích studiích Wonga, Rejera & Gesserové (1994), Machů, Pechové & Dostála (2013) nebo Clementse & Roodaa (2000) se ukázala nižší reliability u škály Neutrální přijetí (0,68; 0,78). Tady byla v jediném případě vyšší konzistence u anglického dotazníku.

Tab. 1

Český vzorek		Izraelský vzorek	
Škála	Cronbachovo alfa	Škála	Cronbachovo alfa
Strach ze smrti	0,86	Strach ze smrti	0,86
Vyhýbání se smrti	0,92	Vyhýbání se smrti	0,89
Neutrální přijetí	0,68	Neutrální přijetí	0,78
Únikové přijetí	0,84	Únikové přijetí	0,85
Vstřícné přijetí	0,94	Vstřícné přijetí	0,90

Dále byl proveden t-test u všech pěti škál, přičemž byly sledovány rozdíly izraelského a českého vzorku zvlášť u každého pohlaví, vliv věku a u izraelského vzorku zvlášť i vliv bojové a nebojové pozice v armádě. Vliv pohlaví byl vyřazen z důvodu velké převahy žen v obou vzorcích, vliv oboru studia byl vyřazen také, vzhledem k velké různorodosti uvedených oborů. Vliv náboženství jsme statisticky nezkoumali, jelikož v českém vzorku byla převaha nevěřících a v Izraeli byla převaha židovského vyznání, nicméně v diskuzi jsme tuto proměnnou vzali v potaz při interpretaci výsledků.

Co se týče vlivu věku (Tab. 2), tak jsme neobjevili výraznou korelaci u žádné škály, nicméně u českého vzorku u všech škál, kromě škály Neutrální přijetí, bude s rostoucím věkem růst i skórování na dané škále, nejvíce u škály Vyhýbání se smrti (0,08). U škály Neutrální přijetí bude s přibývajícím věkem skórování na této škále klesat (-0,04). U izraelského vzorku byly korelace o něco vyšší, s věkem bude narůstat skórování u čtyř škál

z pěti, v tomto případě ale nejvíce u škály Vstřícné přijetí (0,18). Negativní korelace byla zjištěna u škály Únikové přijetí (-0,06).

Tab. 2

	Věk	FD	DA	AA	EA	NA
Český vzorek	1	0,05	0,08	0,02	0,04	-0,04
Izraelský vzorek	1	0,16	0,17	0,18	-0,06	0,16

Na základě t-testu byly zjišťovány rozdíly mezi izraelskými a českými ženami a českými a izraelskými muži. U mužského vzorku nám vyšly signifikantní rozdíly u dvou škál z pěti (Tab. 3). U škály Vstřícné přijetí skórovali izraelští muži signifikantně výše než čeští muži $t(130,85)=-2,56, p=0,01$. U škály Neutrální přijetí skórovali izraelští muži opět signifikantně výše než čeští $t(90,29)=-1,99, p=0,05$.

Tab. 3

Pohlaví	Škála	Vzorek	Průměrná skóre	t	Df	p
Muži	FD	ČR	32,82	1,34	108,24	0,18
		Izrael	30,60			
	DA	ČR	24,59	0,89	121,71	0,38
		Izrael	23,47			
	AA	ČR	51,24	-2,56	130,85	0,01
		Izrael	57,04			
	EA	ČR	21,86	-1,87	107,89	0,06
		Izrael	24,40			
	NA	ČR	10,46	-1,99	90,29	0,05
		Izrael	12,23			

U izraelských a českých žen byly rozdíly větší než u mužů a signifikantní rozdíly byly u čtyř škál z pěti, tedy u všech, kromě škály Vyhybání se smrti (Tab. 4). U škály Strach ze smrti skórovaly české ženy statisticky významně výše než izraelské ženy $t(151,43)=2,68$, $p=0,01$. U škály Vstřícné přijetí skórovaly izraelské ženy signifikantně výše než ženy české, zde byly rozdíly největší $t(185,13)=-5,96$, $p=0,00$. Izraelské ženy také skórovaly signifikantně výše na škále Únikové přijetí $t(153,48)=-3,41$, $p=0,00$. Na škále Neutrální přijetí skórovaly izraelské ženy také statisticky významně výše než ženy české $t(130,99)=-2,38$, $p=0,02$.

Tab. 4

Pohlaví	Škála	Vzorek	Průměrná skóre	t	Df	p
Ženy	FD	ČR	30,41	2,68	151,43	0,01
		Izrael	27,13			
	DA	ČR	23,09	1,39	150,08	0,17
		Izrael	21,72			
	AA	ČR	45,66	-5,96	185,13	0,00
		Izrael	54,98			
	EA	ČR	22,57	-3,41	153,48	0,00
		Izrael	25,46			
	NA	ČR	11,04	-2,38	130,99	0,02
		Izrael	12,51			

Co se týče rozdílů u proměnné bojová a nebojová pozice u mužů u izraelského vzorku (Tab. 5), tak signifikantní rozdíly vyšly pouze u škály Únikové přijetí, přičemž jedinci, kteří působili v armádě na bojové pozici, skórovali statisticky významně výše na této škále než jedinci na jiných pozicích $t(46,31)=-3,71$, $p=0,00$.

Tab. 5.

Pohlaví		Škála	Vzorek	Průměrná skóre	t	Df	p
Muži	Bojová pozice	FD	ČR	28,88	-1,24	42,95	0,22
			Izrael	32,14			
		DA	ČR	24,64	1,18	43,47	0,24
			Izrael	22,43			
		AA	ČR	57,32	0,18	48,44	0,86
			Izrael	56,79			
		EA	ČR	20,60	-3,71	46,31	0,00
			Izrael	27,79			
		NA	ČR	11,48	-0,94	50,03	0,35
			Izrael	12,89			

10. Zhodnocení platnosti hypotéz

Na základě cílů našeho výzkumu jsme stanovili 15 hypotéz, které jsme ověřovali pomocí dvouvýběrového t-testu a stanovili jsme si hladinu významnosti $\alpha=0,05$. Pokud tedy $p<0,05$, byly rozdíly signifikantní.

H1: Čeští muži budou skórovat statisticky významně výše na škále Strach ze smrti než izraelští muži.

Čeští muži sice skórovali na této škále výše (32,82) než izraelští (30,60), ale rozdíly nebyly při hladině významnosti $\alpha=0,05$ statisticky významné, jelikož $p=0,18$. Z výsledků t-testu se tedy ukázalo, že **H1 zamítáme**.

H2: Čeští muži budou skórovat statisticky významně výše na škále Vyhýbání se smrti než izraelští muži.

Čeští muži skórovali na této škále o něco výše (24,59) než izraelští muži (23,47), ale rozdíly nebyly statisticky významné při hladině významnosti $\alpha=0,05$, $p=0,38$. Hypotézu **H2** tedy **zamítáme**.

H3: Čeští muži budou skórovat statisticky významně níže na škále Vstřícné přijetí než izraelští muži.

Zde byly rozdíly na hladině významnosti $\alpha=0,05$ signifikantní, $p=0,01$, tuto hypotézu **H3** **přijímáme**. Čeští muži tedy skórují na škále Vstřícné přijetí signifikantně níže (51,24) než izraelští muži (57,04).

H4: Čeští muži budou skórovat statisticky významně níže na škále Únikové přijetí než izraelští muži.

Tato hypotéza se nepotvrdila. Čeští muži sice skórují níže (21,86) než izraelští (24,40), ale výsledky nejsou na hladině významnosti $\alpha=0,05$ signifikantní, $p=0,06$. Hypotézu **H4** tedy **zamítáme**.

H5: U škály Neutrální přijetí bude statisticky významný rozdíl mezi postoji českých a izraelských mužů.

U této škály hypotézu **H5** **přijímáme**, jelikož izraelští muži skórovali na hladině významnosti $\alpha=0,05$ signifikantně výše (12,23) na této škále než ti čeští (10,46), $p=0,05$.

H6: České ženy budou skórovat statisticky významně výše na škále Strach ze smrti než izraelské ženy.

Tato hypotéza se potvrdila, české ženy skórují na této škále signifikantně výše (30,41) než izraelské ženy (27,13), při $\alpha=0,05$, $p=0,01$. Tuto hypotézu **H6 přijímáme**.

H7: České ženy budou skórovat statisticky významně výše na škále Vyhýbání se smrti než izraelské ženy.

České ženy sice skórovaly výše (23,09) na této škále než izraelské (21,72), ale výsledky nebyly na hladině významnosti $\alpha=0,05$ signifikantní, $p=0,17$. Tuto hypotézu **H7 zamítáme**.

H8: České ženy budou skórovat statisticky významně níže na škále Vstřícné přijetí než izraelské ženy.

Na hladině významnosti $\alpha=0,05$ skórovaly české ženy signifikantně níže (45,66) na této škále, než izraelské ženy (54,98), $p=0,00$ Hypotézu **H9 přijímáme**.

H9: České ženy budou skórovat statisticky významně níže na škále Únikové přijetí než izraelské ženy.

Na této škále skórovali také české ženy signifikantně níže (22,57) při $\alpha=0,05$, než izraelské ženy (25,46), $p=0,00$. Hypotézu **H10 tedy přijímáme**.

H10: U škály Neutrální přijetí bude statisticky významný rozdíl mezi postoji českých a izraelských žen.

U této škály se při $\alpha=0,05$ potvrdily signifikantní rozdíly, $p=0,02$, izraelské ženy skórovaly signifikantně výše (12,51) než ženy české (11,04). Hypotézu **H8 přijímáme**.

H11: U škály Strach ze smrti bude statisticky významný rozdíl mezi izraelskými respondenty, kteří působili na bojové pozici a těmi, co absolvovali službu v armádě na jiných pozicích.

I přesto, že muži působící na bojové pozici zde skórovali výše (32,14) než muži na jiných pozicích (28,88), při hladině významnosti $\alpha=0,05$ nebyly rozdíly signifikantní, $p=0,22$, hypotézu **H11 zamítáme**.

H12: U škály Vyhýbání se smrti bude statisticky významný rozdíl mezi izraelskými respondenty, kteří působili na bojové pozici a těmi, co absolvovali službu v armádě na jiných pozicích.

Zde skórovali výše jedinci, kteří nepůsobili v armádě na bojové pozici (24,64) než ti, kteří působili (22,43), výsledky nebyly při hladině významnosti $\alpha=0,05$, staticky významné, $p=0,24$. Hypotézu **H12** proto **zamítáme**.

H13: U škály Vstřícné přijetí bude statisticky významný rozdíl mezi izraelskými respondenty, kteří působili na bojové pozici a těmi, co absolvovali službu v armádě na jiných pozicích.

Jedinci, kteří nepůsobili na bojové pozici, skórovali výše na této škále (57,32) než ti, kteří působili (56,79), ale rozdíly nebyly statisticky významné při hladině významnosti $\alpha=0,05$, $p=0,86$. Tuto hypotézu **H14** tedy **zamítáme**.

H14: U škály Únikové přijetí bude statisticky významný rozdíl mezi izraelskými respondenty, kteří působili na bojové pozici a těmi, co absolvovali službu v armádě na jiných pozicích.

U této škály skórovali jedinci působící na bojové pozici signifikantně výše (27,79) než ti na jiných pozicích (20,60) při hladině významnosti $\alpha=0,05$, $p=0,00$. Tuto hypotézu **H15** **přijímáme**.

H15: U škály Neutrální postoj bude statisticky významný rozdíl mezi izraelskými respondenty, kteří působili na bojové pozici a těmi, co absolvovali službu v armádě na jiných pozicích.

U této škály skórovali výše jedinci, kteří působili na bojové pozici (12,89) než ti na jiných pozicích (11,48), výsledky ale nebyly při hladině významnosti $\alpha=0,05$ signifikantní, $p=0,35$, proto tedy tuto hypotézu **H13** **zamítáme**.

11. Diskuze

Smrt je jediná jistota v našem životě. Jistota, která čeká nás všechny, ale nevíme, kdy a jak přijde. Bojíme se jí a vzbuzuje v nás úzkost. Na druhou stranu může našemu životu dávat smysl a jeho konečnost mu může přidávat na intenzitě.

Zkoumání smrti, umírání, strachu ze smrti, postojů k ní, zkoumání posmrtného života a celkově fenoménů se smrtí spojených se věnují výzkumy již přes 50 let. Postoje ke smrti ve společnosti zaznamenaly určitý vývoj, od válečných časů, kdy byla smrt přítomna neustále, přes institucionalizaci smrti, přesunu umírání do nemocnic a tabuizování smrti, po dnešní dobu, kdy se zase smrt pomalu vrací do povědomí lidí, více se o ní mluví, vznikají hospice a celkově je patrná snaha pojímat smrt opět jako přirozenou součást našeho života.

Jak víme, tak postoje ke smrti mohou být pozitivní i negativní a jsou ovlivňovány mnoha aspekty. Na postoje ke smrti má vliv věk, pohlaví, náboženské přesvědčení, životní zkušenosti, výchova, kultura, atd. Vliv věku, pohlaví a náboženského přesvědčení se hojně zkoumal v různých státech, nicméně vliv kultury nebo politické situace byl značně opomíjen, i když podle našeho názoru mohou tyto aspekty hrát důležitou roli. Např. vyrůstání v New Yorku se velmi liší od způsobu života přírodních národů, stejně tak jako vyrůstání v klidné demokratické společnosti se velmi liší od života ve válečné zóně, kde je smrt všudypřítomná.

V naší práci nás zajímalo, jaké jsou rozdíly v postojích ke smrti mezi Českou republikou a Izraelem. V obou zemích jsou velké kulturní, politické i náboženské rozdíly, což byl jeden z důvodů ke vzniku této práce a tohoto výzkumu. Předpokládali jsme, že v Izraeli, kde je silná náboženská tradice judaismu, ke které se hlásí 77% obyvatelstva, prakticky neustálý válečný stav, povinná vojenská služba, kterou má za sebou většina izraelských studentů vysokých škol (přičemž spousta z nich sloužila na bojové pozici, kde bylo vystavení smrti bezprostřední a velmi intenzivní) a velmi odlišné kulturní prostředí, budou postoje ke smrti celkově pozitivnější než v České republice, kde je větší část společnosti sekularizována, kde se již několik desítek let neválčilo a hrozba války na našem území je minimální a povinná vojenská služba byla zrušena. Pozitivnější postoje ke smrti u Izraelských studentů jsme předpokládali i proto, že častější setkávání se se smrtí nám umožňuje integrovat ji do našeho života jako jeho přirozenou součást, utvořit si k ní určitý postoj a brát konečnost života jako součást naší identity.

Tato naše očekávání se naplnila pouze částečně. U vzorku českých a izraelských žen vyšly rozdíly tak, jak jsme předpokládali, kromě škály Vyhýbání se smrti. U negativních postojů, které zahrnují škály Strach ze smrti a Vyhýbání se smrti, jsme předpokládali, že české ženy budou skórovat výše z toho důvodu, že smrt je v České republice tabuizovanější a vzdálenější běžnému životu než v Izraeli a strach z neznámého je vždy větší než strach z toho, co známe a také vzhledem k faktu, že ČR je velmi sekulárním národem. Nicméně z tohoto výsledku (stejně tak jako u mužského vzorku) můžeme předpokládat, že vědomé vyhýbání se smrti a myšlenek na ni není u vysokoškolských studentů v České republice tak časté, jelikož i u mužů i žen se jednalo o škálu s nejmenšími rozdíly.

U škály Strach ze smrti byla naše očekávání správná a české ženy skórovaly významně výše než ženy izraelské. Může to být dáno charakterem českého vzorku, kde jsou spíše nevěřící jedinci, což může způsobovat větší strach ze smrti, nemusí mít jasnou představu o tom, co bude následovat či jak bude vypadat posmrtná forma života. Nicméně z výzkumu Nešporové (2009) je patrné, že i jedinci bez náboženského vyznání mohou mít určitou představu o posmrtném životě. To může vést právě k tomu, že se tomuto tématu nevyhýbají (tedy k nižšímu skórování u škály Vyhýbavý postoj), ale mohou mít ze smrti strach, jelikož jim to nedává takovou jistotu jako křesťanské učení. Na strach ze smrti mohou mít vliv i jiné faktory (např. nenalezení smyslu života, kariéra, rodina,...), které ale z našeho souboru dat nezjistíme.

U pozitivních aspektů ke smrti skórovaly izraelské ženy významně výše. U škály Vstřícné přijetí můžeme předpokládat, že důvodem je vyšší religiozita izraelského vzorku, což může být důvod i pro vyšší skóry u škály Neutrální přijetí. U této škály (NA) může mít vliv i politická situace v Izraeli a služba v armádě, díky které mohou ženy vnímat smrt jako přirozenou a každodenní součást života.

U Únikového přijetí nejsou důvody tak zjevné, vyšší skóry u izraelských žen na této škále mohou být způsobeny také např. politickou válečnou situací. Ženy musí do armády, přičemž mnoho z nich odmítá nosit zbraně, mohou být vystaveny smrti a násilí, jejichž neustálá hrozba může způsobovat postoj, že smrt je únikem z tohoto strastiplného života či světa.

To, že se u žen ukázaly celkově větší rozdíly než u mužů, může být způsobeno tím, že ženy mohou postoje k ní mít více zvědomělé a mohou je ochotněji přiznávat než muži. Je také možné, že nástroje na měření postojů ke smrti jsou více pocitově orientované než kognitivně, což lépe vyhovuje právě ženám. V neposlední řadě to může být dáno i tím, že

v našem vzorku bylo daleko více žen než mužů (Russac, Gatliff, Reece & Spottswood, 2007).

U mužů se naše předpoklady naplnily jen u dvou škál z pěti a to u Vstřícného přijetí a u Neutrálního přijetí, kde izraelští muži skórovali signifikantně výše než čeští. Tyto rozdíly jsou pravděpodobně také způsobeny vyšší religiozitou izraelského vzorku. Podle Machů, Pechové & Dostála (2013) je právě škála Vstřícné přijetí problematická pro nevěřící jedince, kterých je v českém vzorku většina, jelikož tvrzení uvedená v dotazníku (např. „Věřím, že po smrti budu v nebi“, „Smrt je sjednocení se s Bohem a věčné blaho“, atd.) vycházejí z křesťanské představy posmrtného života, tudíž lidé, kteří sice v posmrtný život věří, ale nepředstavují si ho takto, nebo jedinci, kteří sice v posmrtný život nevěří, ale jinak je smrti chovají pozitivní postoj, mohou v dotazníku odpovídat více „nevím“, případně zvolit nesouhlasnou odpověď. Mají tedy výrazně omezující charakter a mohou způsobit, že nevěřící jedinci budou skórovat na této škále o poznání níže. Proč se nepotvrdily rozdíly v ostatních škálách, není jasné, nicméně může to být také způsobeno výše zmíněnou neochotou mužů přiznávat pocity strachu ze smrti nebo s tím, že podle dřívějších výzkumů muži prokazovali celkově nižší úzkost ze smrti než ženy.

U izraelských mužů, kteří působili na bojové pozici, se rozdíly s těmi, kteří působili na jiných pozicích, nepotvrdily. Jediná škála, na které byly rozdíly signifikantní, byla škála Únikové přijetí. Vysvětlení může být takové, že muži, kteří působí nebo působili na bojových pozicích, zažili válku, násilí a bezprostřední ohrožení života. To mohlo způsobit vnímání smrti jako úniku z tohoto světa, který je plný násilí a války. Proč u jiných škál nevyšly signifikantní rozdíly, není z našich dat jasné. Postoj ke smrti je komplexní jev, který je ovlivňován mnoha věcmi. Je tedy možné, že podobné skórování bylo způsobeno vlivy, které ale z našeho dotazníku bohužel nedokážeme určit.

Tato studie měla hlavně explorativní charakter, jelikož výzkumů, které by se věnovaly tomu, jak jsou postoje ke smrti ovlivňovány kulturou, politickou situací či službou v armádě mnoho není. Z výše popsaného můžeme říct, že tedy mezi faktory, které ovlivňují v našem případě postoje ke smrti, patří náboženské vyznání (judaismus, křesťanství, ateismus), politická situace a válečný stav a také povinná vojenská služba. Je však mnoho dalších faktorů, které mohly ovlivnit výsledky našeho výzkumu a které nedokážeme konkrétně určit.

Jednou z věcí, které mohly výsledky ovlivnit, byl dotazník a jeho forma. V každé zemi jsme ho předkládali v jiném jazyce, pokaždé tedy mohl mít trochu jiné znění nebo

respondenti mohli tvrzení pochopit trochu jinak. Dále také v Izraeli nebyl respondentům předložen v jejich rodném jazyce. Pro tuto možnost jsme se rozhodli, jelikož překlad do hebrejštiny by mohl způsobit další zkreslení uvedených tvrzení, které by mohly získat jiný význam. Efekt by byl pravděpodobně podobný jako v našem případě, kdy jsme ponechali dotazník v angličtině. Většina respondentů s tím problémem neměla, někteří se ale dotazovali na pár slov či smysl některých tvrzení. Nicméně zmatení či tázání se po jejich smyslu může být podle O. Goldberga (osobní sdělení, 15. prosince 2014) také dáno souvislostmi s vnímáním smrti v Izraeli poněkud hierarchicky, jak jsme již zmínili v kapitole č. 7. O. Goldberg naznačil, že Izraelci o své smrti takto osobně nepřemýšlí a nezabývají se jí v tomto „intimním“ kontextu, ale spíše ji vnímají jako veřejnou a politizovanou. V případě dalšího výzkumu by bylo patrně potřeba dotazník přeložit a standardizovat na dané populaci, abychom těmto případným vlivům předešli.

Dalším možným faktorem, jak již bylo výše v diskuzi zmíněno, je problematická škála Vstřícné přijetí, která je založena na křesťanském pojetí posmrtného života, tedy v sekularizovanější české společnosti nemusí odrážet většinovou představu lidí i přesto, že mohou věřit v posmrtný život a zastávat vstřícný postoj ke smrti.

Dalším problematickým faktorem je to, že dotazník ani výsledky nám neřeknou, čím byly rozdíly způsobeny. Zda to bylo kulturou, politickou situací, službou v armádě, náboženstvím, věkem či kombinací několika faktorů. Sice jsme zjišťovali určitá sociodemografická data, ale vzhledem k tak heterogennímu vzorku a jeho nereprezentativnosti, nemůžeme s jistotou tvrdit, jaké proměnné měly na postoje vliv a jaké nikoliv.

Dalším faktorem, který by mohl ovlivnit naše výsledky, mohlo být to, že v České republice byl vzorek získán z více univerzit a měst, což nám zajistilo více respondentů, ale také heterogennější vzorek. V Izraeli jsme naopak získali respondenty pouze z univerzity v Tel Avivu, jelikož to pro nás bylo logisticky nejjednodušší. Díky tomu se může zdát izraelský vzorek homogennější, jelikož Tel Aviv se vyznačuje určitým specifickým stylem života uvnitř Izraele a mohlo jít o jedince s určitým postojem k životu a ke smrti, který je odlišný od zbytku izraelských vysokoškolských studentů, nicméně ale máme v českém vzorku studenty pouze z České a Slovenské republiky, kdežto v Izraeli pocházeli respondenti původně i z jiných států, i přesto, že většinu života strávili v Izraeli. Narození v jiné zemi může mít také určitý kulturní vliv na postoje ke smrti. Dále, co se týče našeho vzorku, tak izraelští studenti měli vyšší průměrný věk (25,35 let) než ti čeští (22,75 let), což je částečně

způsobeno právě absolvováním vojenské služby před vstupem na vysokou školu. Jak jsme viděli v kapitole č. 9, tak věk má také určitý vliv na postoje ke smrti a na skórování na jednotlivých škálách.

Mezi další faktory, které výsledky mohou ovlivnit, může patřit i osobní zkušenost se smrtí někoho blízkého. Neimeyer, Wittkowski & Moser (2004) ve svém článku uvádějí, že u izraelského vzorku bylo zjištěno, že jedinci, kteří v raném dětství či adolescenci zažili smrt někoho blízkého a pro ně důležitého, se více báli smrti a jejího dopadu na jejich interpersonální vztahy (např. ztráty sociální identity, dopad jejich smrti na rodinu a přátele, apod.). Podle nich má právě kumulace těchto životních zkušeností se smrtí vliv na vývoj postojů ke smrti v průběhu života.

Musíme mít také na paměti, že se jednalo o výzkum vědomých postojů ke smrti a že spousta našich postojů a případných úzkostí s ní spojených jsou nevědomé a potlačené.

Co se týče etických otázek výzkumu, tak všichni respondenti byli plnoletí a byli předem plně informováni o tématu výzkumu a o použití získaných dat. Všichni předem souhlasili s těmito podmínkami a měli možnost účast ve výzkumu odmítnout z jakýchkoliv důvodů.

Všechny výše zmíněné limity naší práce dávají možnost k dalšímu rozpracování výzkumného tématu, kde se těchto chyb můžeme vyvarovat. Větší pozornost a čas by určitě zasloužilo sbírání respondentů, hlavně v Izraeli, což ale v našem případě kvůli časovým a finančním možnostem nebylo proveditelné. Pokud by byl vzorek větší a v České republice zahrnoval také více věřících jedinců, byly by výsledky jasnější. Bylo by také důležité ptát se na jiné demografické údaje, jelikož obor studia nám v tomto případě tolik užitečný nebyl, ale mohli jsme vzít v potaz právě zkušenosti s úmrtím blízkých, i když by to zkomplikovalo analýzu dat a etickou stránku výzkumu. Také bychom mohli zkoumat typ religiozity, který také hraje roli v postojích ke smrti. Rozhodně je to tedy téma, které by se nemělo opustit a které by mělo zůstat v zájmu odborníků i výzkumníků.

Jak již bylo zmíněno, téma smrti a umírání se opět dostává do povědomí společnosti a jsou patrné snahy po zlepšení situace a podmínek umírajících, ale i pozůstalých. Pro psychology je pak určitě na místě se o toto téma zajímat a být schopen s ním pracovat při terapii, krizových intervencích, při práci s pozůstalými apod. Je také zajímavé vědět, jak kultura může postoje ke smrti ovlivňovat a jak se stávají součástí naší identity.

V neposlední řadě si myslím, že je důležité vědět, jak služba v armádě a účast ve válce ovlivňuje postoje ke smrti, jelikož to pak může mít obrovský vliv na psychiku člověka, jeho obranné mechanismy, na vznik úzkostí apod. Po celé dějiny lidstva nebyla doba, kdy

by se nevedly války či se někde nebojvalo. I dnes, i když na území Evropy válka neprobíhá, mnoho vojáků jezdí na mise do zahraničí, kde je vystavení boji bezprostředně. Také nejen vojáci, ale i obyvatelé těchto lokalit se ocitají v ohrožení života a zejména u malých dětí může mít tato situace velký vliv na jejich další vývoj a psychiku. Izrael je v tomto tzv. „ideální“ zemi ke zkoumání. Jedná se demokratický stát, kam západní obyvatelé mohou bez problémů cestovat a jsou otevřeni světu a vědecké spolupráci. Na druhou stranu jsou velmi kulturně odlišní, jsou náboženským státem, o který neustále bojují a jsou národem, který v průběhu dějin prožíval antisemitismus, pogromy, holokaust, apod. Jejich postoje ke smrti a obecně téma smrti u tohoto národu je nesmírně zajímavou oblastí, která by si zasloužila více pozornosti a hlubšího zkoumání.

12. Závěry

Cílem naší práce bylo zjistit, u námi testovaného vzorku vysokoškolských studentů v České republice a v Izraeli, jaké jsou rozdíly v postojích ke smrti u izraelských a českých vysokoškolských studentů a podle zjištěných sociodemografických faktorů a teoretického kontextu v první části práce se pokusit tyto výsledky interpretovat. Na základě námi zjištěného můžeme pro zkoumaný soubor konstatovat:

- U dotazníku Death Attitudes Profile-Revised (DAP-R) mají všechny subškály dobrou vnitřní konzistenci. Škála Neutrální přijetí ji má sice v české verzi o něco nižší, ale stále uspokojivou.
- Věk má vliv na vývoj postojů ke smrti a na skórování v různých škálách uvedeného dotazníku DAP-R.
- Mezi izraelskými a českými studentkami vysokých škol existují větší signifikantní rozdíly v postojích ke smrti, než mezi českými a izraelskými studenty.
- České studentky vysokých škol skórují oproti těm izraelským signifikantně výše na škále Strach ze smrti.
- Izraelské studentky vysokých škol skórují signifikantně výše na škálách, které vyjadřují pozitivní postoje ke smrti, než české studentky. Z námi zjištěných údajů tedy mají izraelské studentky vysokých škol obecně pozitivnější postoje ke smrti než studentky českých vysokých škol.
- Izraelští vysokoškolští studenti skórují signifikantně výše na škálách Vstřícné přijetí a Neutrální přijetí oproti českým studentům vysokých škol. Z námi zjištěných údajů tedy můžeme říci, že izraelští studenti mají pozitivnější postoje ke smrti než studenti čeští.
- Z námi zjištěných výsledků a sociodemografických údajů můžeme říci, že pozitivnější postoje ke smrti u izraelských studentů (mužů i žen) mohou být způsobeny vyšší religiozitou izraelského vzorku.

- Působení na bojové pozici v izraelské armádě mělo signifikantní vliv na skórování u škály Únikové přijetí. Tito jedinci skórovali signifikantně výše než jedinci, kteří působili v armádě na jiných pozicích.
- Naše práce ukázala, že kulturní prostředí, politická situace a religiozita mají vliv na postoje ke smrti.

Veškeré výsledky našeho výzkumu svědčí o tom, že rozdíly mezi postoji ke smrti u českých a izraelských vysokoškolských studentů existují a jsou významné. Potvrdila se závislost mezi religiozitou a pozitivnějšími postoji ke smrti. Pro zjištění vlivu kultury a politické situace by byl potřeba výzkum obšírnější, tato práce byla explorativní studií a podnětem k dalšímu výzkumu, které si toto téma jistě zaslouží.

13. Souhrn

Smrt je přirozenou součástí našeho života a jedinou jistotou, kterou máme. V průběhu dějin se lišily a vyvíjeli postoje ke smrti i k posmrtnému životu. Dříve byla daleko více na očích a lidé se s ní setkávali od mala v každodenním životě. Dnes je smrt přemístěna do nemocnic, proces umírání je institucionalizovaný a téma smrti ve společnosti tabuizováno (Šiklová, 2013; Haškovcová, 2007). Myšlenka smrti nám nahání strach a úzkost, která bývá většinou nevědomá, schovaná za různými obrannými mechanismy (Yalom, 2006).

Umírání je proces, který končí smrtí, dříve opět přirozená součást života, která dnes probíhá za zdmi lékařských zařízení, kde je umírající často opuštěný. Pouze 1,3% veřejnosti považuje péči o nevléčitelně nemocné za dobrou. Strádá ale nejen péče o umírající, ale i o pozůstalé, jelikož se čím dál častěji opouští od tradičních rituálů a truchlení. (Haškovcová, 2007).

Smrt pro nás představuje něco nepředstavitelného, naši neexistenci. Aby se náš strach z ní zmírnil, máme tendence představovat si posmrtný život, což je jedna z věcí, která může dávat našemu konečnému životu smysl. Tyto tendence se staly také základními pro náboženské teorie o smrti. Prakticky každé náboženství má své vlastní učení o smrti, o věčném životě a o osudu duše. Judaismus i křesťanství předpokládají existenci nějakého „dokonalého“ místa, kde jedinec po smrti žije s Bohem a v Bohu, ať už v tělesné nebo jiné formě. Předpokládají ale také existenci tzv. pekla, které je trestem pro ty, kteří prožili svůj život ve hříchu. Učení o posledních věcech člověka v těchto náboženských učeních obsahuje také kroky, které je nutné podniknout u umírajícího jedince, po jeho smrti, při pohřbu a také nám dávají určité návody ke správnému truchlení (Halík, 2010; Lyčka, 2010). Tato víra může život i umírání jedince velmi usnadňovat, stejně tak jako pozůstalým může v těžkých časech usnadnit truchlení a následný návrat do běžného života (Diamant, 2007).

Téma smrti a utrpení je také zásadní v několika psychologických teoriích. Frankl (1994) se ve svém dílu věnuje smyslu života a smyslu utrpení v něm. Smysl života považuje za jakousi esenci bytí, která přesahuje člověka. Utrpení nám dává soucit a odvahu a záleží na našem postoji k němu, jelikož pokud v něm nenajdeme smysl, nemělo by ani smysl ho přežít.

Existencialisté naopak říkají, že život vlastně žádný smysl nemá, jelikož je konečný. Smysl získá právě tím, že přijmeme jeho bezvýchodnost. Strach ze smrti je totiž strachem ze ztráty (majetku, těla, své identity) a jedinou cestou, jak strachu uniknout, je nelpět na

životě (Papica, 1998). Z existencialismu vychází ve své psychoterapii I. Yalom (2006), který strach ze smrti považuje za jeden ze základních strachů, který náš život ovlivňuje od začátku do konce. Smrt podle něj může dodat životu na intenzitě a vědomí smrti nás může vést k autentičtějšímu způsobu bytí.

Postoje ke smrti se mění v průběhu let. Již od dětství máme vcelku jasnou představu smrti a objevují se první obranné mechanismy, jako pocit absolutního zachránce, apod. Malé děti postupně s kognitivním vývojem chápou její základní komponenty, jimiž jsou nevratnost, nefunkčnost, univerzalita, příčinnost a pokračování života mimo tělo (Loučka, 2009; Kupka, 2014). Podle výzkumů je úzkost ze smrti nejvyšší v dospívání, potom ustupuje, v dospělosti se projevuje hlavně strach ze smrti svých blízkých (děti a rodičů) a poté přichází opět zase ve stáří (Pierce, Cohen, Chambers & Meade, 2007). V tomto období narůstá potřeba o tomto tématu mluvit a podle Eriksona je přijetí smrti beze strachu a zoufalství posledním vývojovým úkolem potřebným k dosažení integrity, k přesvědčení, že život byl smysluplný a hodnotný (Erikson, 2015).

V naší práci jsme se věnovali postojům ke smrti. Postoj je relativně stabilní hodnotící vztah k určitým objektům, osobám, situacím, či k sobě samému. Mají tři komponenty: kognitivní, emocionální a behaviorální. Slouží nám hlavně k adaptaci na prostředí a orientaci v něm (Slaměník & Výrost, 2009; Hewstone & Stroebe, 2006).

Postoje ke smrti jsou komplexním jevem, který se zkoumá od 60. let minulého století. Zprvu se zkoumaly hlavně negativní postoje ke smrti (strach a úzkost), později se vytvořily metody, které zahrnovaly i postoje pozitivní. Příkladem je metoda, kterou jsme použili také v naší práci a to Death Attitude Profile-Revised (DAP-R) (Wong, Reker & Gesser, 1994; Neimeyer, Wittkowski & Moser, 2004).

V této práci se zabýváme postoji ke smrti a jejich rozdíly u vysokoškolských studentů v České republice a v Izraeli. Podle nás nejen věk, pohlaví či náboženské vyznání ovlivňují postoje ke smrti, ale vliv na ně může mít právě kultura, ve které člověk vyrůstá a žije nebo politická situace. V České republice je většina populace nevěřících nebo se alespoň nehlásí k žádnému náboženství. Od 1. sv. války nedocházelo na našem území k válečným střetům a povinná služba v armádě byla zrušena k 31. 12. 2004. Naopak v Izraeli se 77% obyvatelstva hlásí k judaismu, od svého vzniku v r.1948 je Izrael téměř neustále ve válečném stavu a povinná vojenská služba platí jak pro muže tak pro ženy. V tomto se tedy obě země velmi liší (i přesto, že v Hofstedeho základních dimenzích kultury skórují podobně) a podle nás mohou mít tyto faktory vliv právě na postoje ke smrti (Nešporová,

2009; Čejka, 2007; Central Bureau of Statistics Israel, 2015; Český statistický úřad, 2011; Ministerstvo obrany a armáda České republiky (nedat.)).

Cílem našeho výzkumu bylo tedy určit, jaké jsou rozdíly v postojích ke smrti u českých a izraelských studentů vysokých škol za použití metody DAP-R (Death Attitude Profile-Revised). DAP-R zahrnuje 5 škál, které zkoumají negativní i pozitivní postoje ke smrti: Strach ze smrti (FD), Vyhýbání se smrti (DA), Neutrální přístup (NA), Vstřícné přijetí (AA) a Únikové přijetí (EA) (Wong, Reker & Gesser, 1994). Náš vzorek zahrnoval 140 respondentů z Izraele (87 žen, 53 mužů) a 306 respondentů z České republiky (225 žen, 81 mužů). Zkoumali jsme rozdíly mezi českými a izraelskými muži, mezi českými a izraelskými ženami a mezi izraelskými muži, kteří působili v armádě na bojové pozici a muži, co zastávali jiné pozice. Také jsme zjišťovali souvislost postojů ke smrti k sociodemografickým faktorům. Od respondentů jsme získávali informace o pohlaví, věku, náboženském vyznání, oboru studia, místu narození a u izraelského vzorku i informace o absolvování vojenské služby a pozici, kterou tam zastávali.

U žen byly větší rozdíly než u mužů a to u čtyř škál z pěti. U škály Strach ze smrti skórovaly české ženy signifikantně výše ($p=0,01$) než izraelské ženy. U škál Vstřícné přijetí a Únikové přijetí a Neutrální přijetí skórovaly izraelské ženy signifikantně výše ($p=0,00$; $p=0,00$; $p=0,02$) než české ženy. Izraelské vysokoškolské studentky mají tedy podle našich výsledků pozitivnější postoje ke smrti.

U mužů se potvrdily rozdíly pouze u dvou škál z pěti. Izraelští muži skórovali signifikantně výše na škálách Neutrální přijetí a Vstřícné přijetí ($p=0,05$; $p=0,01$) oproti českým mužům. Opět měli tedy vysokoškolské studenti v Izraeli pozitivnější postoje než vysokoškolské studenti v České republice.

Co se týče rozdílů mezi působením na bojové pozici v armádě a působením na pozici jiné, rozdíly se ukázali pouze na škále Únikové přijetí, kde jedinci, kteří absolvovali vojenskou službu na bojové pozici, skórovali signifikantně výše ($p=0,00$) než ti ostatní.

Z našich výsledků se ukázaly jisté rozdíly mezi českým a izraelským vzorkem vysokoškolských studentů. Z našich dat nelze konkrétně určit, které proměnné na tyto rozdíly měli vliv, zda to byly sociodemografické faktory, kultura, politická situace nebo osobní zkušenosti respondentů. Výzkum byl prováděn spíše jako explorativní studie, která nám ukázala, že lidé v odlišných zemích vyrůstající v jiném kulturním prostředí mají jiné postoje ke smrti a že je tyto faktory mohou ovlivňovat. Výzkumům vlivu politické situace či zkušenosti z armády na postoje ke smrti se zatím výzkumy nevěnují, proto si myslíme,

že je naše práce podnětem k dalším a rozsáhlejším výzkumům na toto téma, které by mohly specifikovat, jak tyto vlivy postoje ke smrti ovlivňují. Jak jsme již dříve zmínily, smrt je nevyhnutelnou součástí našeho života, postoje k ní ovlivňuje spousta faktorů. Tyto postoje ale ovlivňují také nás po celý náš život, a jelikož mohou vést k nezdravým obranným mechanismům a následné psychopatologii, je důležité vědět, co je ovlivňuje, jestli se tomu dá předcházet či případně jak s tím pracovat a snažit se, aby se lidé dívali na smrt i z jiné než negativní perspektivy.

Seznam použitých zdrojů a literatury:

1. Ajzen I. & Fishbein, M. (1974). Attitudes towards subjects as predictors of single and multiple behavioral criteria. In M. A. Hogg (Ed.) (2003), *Social psychology, Volume I*. (325 – 346). London: SAGE Publications.
2. Ariel, D. S. (1995). *What do Jews believe?: the spiritual foundations of Judaism*. New York: Schocken Books.
3. Ariés, P. (2000). *Dějiny smrtí I.: Doba ležících*. Praha: Argo.
4. Becker, E. (1997). *The denial of death*. New York: Free Press Paperbacks
5. Central Bureau of Statistics, Israel. (2015). *Population, by religion*. Získáno z http://www1.cbs.gov.il/reader/shnaton/templ_shnaton_e.html?num_tab=st02_02&CYear=2015
6. Clements, R. & Rooda, L. A. (2000). Factor structure, reliability, and validity of the death attitude profile-revised. *Omega*, 40(3), 453 – 463.
7. Čejka, M. (2007). *Izrael a Palestina: minulost, současnost a směřování blízkovýchodního konfliktu*. Brno: Společnost pro odbornou literaturu - Barrister & Principal.
8. Český statistický úřad (26. 3. 2011.) Tab. 604: Obyvatelstvo podle náboženské víry, národnosti a pohlaví. Získáno z <https://vdb.czso.cz/vdbvo2/faces/cs/index.jsf?page=vystup-objekt-vyhledavani&evo=&str=&pvo=OBCR604A&udIdent=&vyhltext=obyvatelstvo%20podle%20n%C3%A1bo%C5%BEensk%C3%A9%20v%C3%ADry&pvoch=&zo=N&verze=->
9. Davies, D. J. (2005). *Stručné dějiny smrti*. Oxford: Blackwell Publishing.
10. Dezutter, J., Luyckx, K. & Hutsebaut, D. (2009). „Are you afraid to die?“ Religion and death attitudes in an adolescent sample. *Journal of psychology and theology*, 37(3), 163-173.
11. Diamant, A. (2007). *Living a Jewish life*. New York: Harper Collins Publishers.
12. Fazio, R. H., Blascovich, J. & Driscoll, D. M. (1992). On the functional value of attitudes: The influence of accessible attitudes on the ease and quality of decision making. In M. A. Hogg (Ed.) (2003), *Social psychology, Volume I*. (325 – 346). London: SAGE Publications.
13. Ferjenčík, J. (2010). *Úvod do metodologie psychologického výzkumu*. Praha: Portál.

14. Frankl, V. E. (1994). *Člověk hledá smysl: úvod do logoterapie*. Praha: Psychoanalytické nakladatelství.
15. Freud, S. (1998). *Mimo princip slasti a jiné práce z let 1920 – 1924*. Praha: Psychoanalytické nakladatelství.
16. Gembčíková, S. (2007). *Smrt v antické řecké kultuře*. (Nepublikovaná diplomová práce). Praha: Univerzita Karlova.
17. Grof, S. (2009). *Lidské vědomí a tajemství smrti*. Praha: Argo.
18. Halík, T. (2010). „Poslední věci“ v křesťanské tradici. In Krása, O. (Ed.) *Smrt a umírání v náboženských tradicích současnosti* (71 - 78). Praha: Cesta domů.
19. Hartl, P. & Hartlová, H. (2010). *Velký psychologický slovník*. Praha: Portál.
20. Haškovcová, H. (2002). *Lékařská etika*. Praha: Galén.
21. Haškovcová, H. (2007). *Thanatologie: Nauka o umírání a smrti*. Praha: Galén.
22. Hendl, J. (2012). *Přehled statistických metod*. Praha: Portál.
23. Hewstone, M., Stroebe, W. (2006). *Sociální psychologie*. Praha: Portál.
24. Hofstede, G. & Hofstede, G. J. (2007). *Kultury a organizace: Software lidské mysli*. Praha: LINDE.
25. Hytych, R. (2008). *Smrt a nesmrtelnost: sociální reprezentace smrti*. Praha: Triton.
26. Kerrigan, M. (2008). *Historie smrti: Pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti*. Praha: Deus.
27. Kolářová, M. (2013). *Postoj židovských studentů v Izraeli k povinné službě v armádě*. (Nepublikovaná postupová práce). Olomouc: Univerzita Palackého.
28. Kolmaš, J. (2013). *Tibetská kniha mrtvých*. Praha: Vyšehrad.
29. Krysinska, K., & Lester, D. (2010). Post-traumatic stress disorder and suicide risk: A systematic review. *Archives of suicide research*, 14(1), 1-23.
30. Kupka, M. (2014). *Psychosociální aspekty paliativní péče*. Praha: Grada Publishing.
31. Kutnohorská, J. & Kisvetrová, H. (2010). Umírání a smrt v historickém vývoji. *Popularizace vědy: Kontakt* 2(12), 212-219.
32. Kübler-Rossová, E. (1993). *O smrti a umírání*. Turnov: Arica.
33. Langmajer, J. & Krejčířová, D. (2006). *Vývojová psychologie*. Praha: Grada Publishing.
34. Lexa, F. (1921). *Egyptská kniha mrtvých*. Bratislava: Glóbus.

35. Loučka, M. (2009). *Koncept smrti u dětí – souvislosti vývoje*. (Nepublikovaná diplomová práce). Brno: Masarykova univerzita.
36. Lyčka, M. (2010). Smrt a umírání v judaismu. In Krása, O. (Ed.) *Smrt a umírání v náboženských tradicích současnosti* (79 - 94). Praha: Cesta domů.
37. Macoun, J. (2007) *Významné bitvy v Čechách a na Moravě*. Brno: Computer Press.
38. Mahon, M., Goldberg, E. Z., & Washington, S. K. (1999). Concept of death in a sample of Israeli kibbutz children. *Death studies*, 23, 43 – 59.
39. Machů, K. (2012). *Postoje ke smrti*. (Nepublikovaná diplomová práce). Olomouc: Univerzita Palackého.
40. Machů, K., Pechová, O. & Dostál, D. (2013). Postoje ke smrti a náboženské přesvědčení. In Neusar, A., Charvát, M., Dolejš, M., Janečková, D. & Procházka, R. (Eds.), *Ph.D. Existence III.: Česko-slovenská psychologická konference (nejen) pro doktorandy a doktorandech* (137 – 142).
41. Ministerstvo obrany a armáda České republiky (nedat.). *Historie základní vojenské služby v českých zemích*. Získáno z http://www.army.cz/scripts/detail.php?id=38951&nahled=N&sp=N&nuid=&zs=&skupId=&filtr=G~F_M~F_Z~F_R~F_P~_S~_null_null_&pvokc=&katalog=all&z=T
42. Ministerstvo obrany a armáda České republiky (nedat.). *Vojenská základní služba se stává minulostí*. Získáno z <http://www.acr.army.cz/scripts/detail.php?id=3893>
43. Nakashima, M. & Canda, E. R. (2005). Positive dying and resiliency in later life: A qualitative study. *Journal of aging studies*, 19(1), 109-125.
44. Navrátilová, A. (2004). *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad.
45. Neimeyer, R. A., Wittkowski J. & Moser R. P. (2004). Psychological research on death attitudes: an overview and evaluation. *Death studies*, 28, 309-340.
46. Nešporová, O. (2009). Smrt jako konec nebo začátek? O (ne)víře v posmrtný život. *Lidé města*, 11(3), 463-491.
47. Ondračka, L. (2010). Dobrá smrt vysokokastovního hinduisty. In Krása, O. (Ed.) *Smrt a umírání v náboženských tradicích současnosti* (9 – 56). Praha: Cesta domů.
48. Palmieri, P. A., Canetti-Nisim, D., Galea, S., Johnson, R. J. & Hobfoll, S. E. (2008). The psychological impact of the Israel – Hezbollah war on Jews and Arabs in Israel: The impact of risk and resilience factors. *Social science & medicine*, 67, 1208 – 1216.

49. Papica, J. (1998). Psychologické, filozofické a náboženské postoje k smrti. *Varia Psychologica*, 7(32), 27-45.
50. Pierce, J. D., Cohen, A. B., Chambers, J. A & Meade, R. M. (2007). Gender differences in death anxiety and religious orientation among US high school and college students. *Gender, religion and death*, 10(2), 143-150.
51. Průcha, J. (2010). *Interkulturní psychologie*. Praha: Portál.
52. Ratzinger, J. (2008). *Eschatologie: Smrt a věčný život*. Brno: Společnost pro odbornou literaturu-Barrister & Principal.
53. Reiterová, E. (2009). *Základy statistiky pro studenty psychologie*. Olomouc: Univerzita Palackého.
54. Russac, R. J., Gatliff, C., Reece & M. Spottswood, D. (2007). Death Anxiety across the adult years: An examination of age and gender effects. *Death studies*, 31, 549-561.
55. Říčan, P. (2006). *Cesta životem*. Praha: Portál.
56. Schok, M., Kleber, R. & Lensvelt – Mulders, G. (2010). A model of resilience and meaning after military deployment: Personal resources in making sense of war and peacekeeping experiences. *Aging & mental health*, 14 (3), 328 – 338.
57. Schonfeld, D. J. & Smilansky, S. (1989). A corss-cultural comparison of Israeli and american children's death concepts. *Death studies*, 13, 593 – 604.
58. Slaměnik, I., Výrost, J. (2009). *Sociální psychologie*. Praha: Grada publishing.
59. Šiklová, J. (2013). *Vyhoštěná smrt*. Praha: Kalich.
60. Špatenková, N. (2014). Interdisciplinární přístup k problematice umírání a smrti. In Špatenková, N. et al. (Ed.), *O posledních věcech člověka: vybrané kapitoly z thanatologie*. Praha: Galén.
61. Špatenková, N. (2014). Terminologické vymezení základních pojmů – umírání, smrt, zármutek a truchlení. In Špatenková, N. et al. (Ed.), *O posledních věcech člověka: vybrané kapitoly z thanatologie*. Praha: Galén.
62. Taubman-ben-ari, O., Noy, A. (2010). Self-consciousness and death cognitions from a terror management perspective. *Death studies*, 34, 871-892.
63. Vágnerová, M. (2005). *Vývojová psychologie I.: Dětství a dospívání*. Praha: Karolinum.
64. Vágnerová, M. (2007). *Vývojová psychologie II.: Dospělost a stáří*. Praha: Karolinum.

65. Valčuhová, K. (2011). *Smrt v kulturní perspektivě*. (Nepublikovaná bakalářská práce). Brno: Masarykova Univerzita.
66. Vyskočil, R. (2009). *Pohřební rituály a rituály v Judaismu: Antropologická analýza v Českých zemích*. (Nepublikovaná bakalářská práce). Brno: Masarykova univerzita.
67. Wong, P. T. P., Reker, G. T. & Gesser, G. (1994). Death attitude profile-revised: A multidimensional measure of attitudes toward death. *In: Death anxiety handbook: Research, instrumentation, and application*, 121-148.
68. Yalom, I. (2006). *Existenciální psychoterapie*. Praha: Portál.
69. Zemánek, M. (2010). Smrt a umírání z pohledu buddhismu. In Krása, O. (Ed.) *Smrt a umírání v náboženských tradicích současnosti* (95 - 114). Praha: Cesta domů.

Seznam příloh

Příloha č. 1.: Formulář zadání DP

Příloha č. 2.: Abstrakt v českém a anglickém jazyce

Příloha č. 1.: Formulář zadání diplomové práce

Univerzita Palackého v Olomouci
Filozofická fakulta
Akademický rok: 2013/2014

Studijní program: Psychologie
Forma: Prezenční
Obor/komb.: Psychologie (PS)

Podklad pro zadání DIPLOMOVÉ práce studenta

PŘEDKLÁDÁ:	ADRESA	OSOBNÍ ČÍSLO
KOLÁŘOVÁ Monika	Halasova 9, Jihlava	F100018

TÉMA ČESKY:

Postoje ke smrti v České republice a v Izraeli

TÉMA ANGLICKY:

Death Attitudes in the Czech Republic and in Israel

VEDOUcí PRÁCE:

PhDr. Olga Pechová, Ph.D. - PCH

ZÁSADY PRO VYPRACOVÁNÍ:

1. Studium literatury zabývající se problematikou smrti a umírání.
2. Analýza dosavadních výzkumů postojů ke smrti včetně použitých metod a faktorů, které tyto postoje ovlivňují.
3. Realizace kvalitativního výzkumu na souboru nejméně jednoho sta respondentů s cílem zjistit, jakým způsobem jejich osobní zkušenost se smrtí ovlivňuje jejich celkové postoje ke smrti.
4. Statistická analýza vztahů mezi osobní zkušeností se smrtí a postoji ke smrti s ohledem na sociodemografické proměnné.
5. Kritická diskuse teoretických východisek, použitých metod a získaných dat.

SEZNAM DOPORUČENÉ LITERATURY:

- 1) Clements, R., & Rooda, L. (2000). Factor Structure, Reliability, and Validity of the Death Attitude Profile-Revised. *Omega*, 40 (3), 453-463.
- 2) Dezzuter, J., Luyckx, K., & Hutsebaut, D. (2009). Are You Afraid to Die? Religion and Death Attitudes in an Adolescent Sample. *Journal of Psychology and Theology*, 37 (3), 163-173.
- 3) Haškovcová, H. (2007). *Thanatologie*. Praha: Galén.
- 4) Jackson, B. (2008). How Gender and Self-Esteem Impact Death Anxiety Across Adulthood. *Psi Chi Journal of Undergraduate Research*, 13 (2), 96-101.
- 5) Morris, G., & McAdie, T. (2009). Are Personality, Well-being and Death Anxiety Related to Religious Affiliation? *Mental Health, Religion & Culture*, 12 (2), 115-120.
- 6) Pierce, J., Cohen, A., Chambers, J., & Meade, R. (2007). Gender Differences in Death Anxiety and Religious Orientation Among US High School and College Students. *Mental Health, Religion & Culture*, 10 (2), 143-150.
- 7) Papica, J. (1998). Psychologické, filozofické a náboženské postoje ke smrti. *Psychologica*, 32, 27-45.
- 8) Russac, J., Gatliff, C., Reece, M., & Spottswood, D. (2007). Death Anxiety Across the Adult Years: An Examination of Age and Gender Effects. *Death Studies*, 31, 549-561.
- 9) Taubman-Ben-Ari, O., & Katz-Ben-Ami, L. (2008). Death Awareness, Maternal Separation Anxiety, and Attachment Style Among First Time Mothers: A Terror Management Perspective. *Death Studies*, 32, 737-756.
- 10) Wong, P., Reker, G., & Gesser, G. (1994). Death Attitude Profile-Revised: A Multidimensional Measure of Attitudes Toward Death. In R.A. Neimeyer (Ed.), *Death anxiety handbook: research, instrumentation, and application* (pp.121-148). London: Taylor and Francis.
- 11) Yalom, I. (2006). *Existenciální psychoterapie*. Praha: Portál.

Příloha č. 2.: Abstrakt v českém a anglickém jazyce

ABSTRAKT DIPLOMOVÉ PRÁCE

Název práce: Postoje ke smrti v České republice a v Izraeli

Autor práce: Monika Kolářová

Vedoucí práce: PhDr. Olga Pechová, Ph.D.

Počet stran a znaků: 133 435

Počet příloh: 4

Počet titulů použité literatury: 69

Abstrakt: V diplomové práci se zabýváme postoji ke smrti a jejím cílem bylo ukázat, jaké jsou rozdíly v těchto postojích u vysokoškolských studentů v České republice a v Izraeli. V první části práce se věnujeme teoretickému rámci a psychologickému pohledu na smrt a umírání, vysvětlení pojmů a popsání náboženských, kulturních a politických rozdílů mezi ČR a Izraelem. V druhé části práce jsme za použití metody Death Attitudes Profile-Revised (DAP-R) zkoumali u pěti škál, které se zaměřují jak na pozitivní tak negativní postoje, rozdíly mezi izraelskými a českými studentkami vysokých škol, izraelskými a českými studenty vysokých škol a mezi izraelskými muži působícími na bojových a ostatních pozicích v armádě. I přesto, že ne všechny naše hypotézy se podařilo potvrdit, celkově se ukázaly pozitivnější postoje u izraelského vzorku, které mohou být dány náboženstvím, službou v armádě a politickou situací, díky které jsou vystaveni válce a často i bezprostřednímu ohrožení života.

Klíčová slova: Smrt, umírání, postoje ke smrti, postoje ke smrti v České republice, postoje ke smrti v Izraeli, náboženství

ABSTRACT OF THESIS

Title: Death attitudes in the Czech Republic and in Israel

Author: Monika Kolářová

Supervisor: PhDr. Olga Pechová, Ph.D.

Number of pages and characters: 133 435

Number of appendices: 4

Number of references: 69

Abstract: In our thesis we are dealing with attitudes toward death and its aim was to show what are the differences between Czech and Israeli university students with these attitudes. In the first part of the thesis we are describing the theoretical frame, notions and psychological theories on death and dying, and explaining the differences in religion, culture and the political situation in the Czech Republic and Israel. In the second part of the thesis we are examining differences in death attitudes between Czech and Israeli female university students, between Czech and Israeli male students and between males who had a combat position in the army and males who operated in different positions by using the Death Attitude Profile-Revised (DAP-R) questionnaire. This questionnaire consists of 5 scales that include both positive and negative attitudes toward death. Even though that not all of the hypothesis were confirmed, there were generally more positive attitudes toward death within the Israeli sample. These differences could be in virtue of religion, obligatory military service and by political situation, due to which inhabitants of Israel are often exposed to war and a direct threat to their life.

Key words: Death, dying, death attitudes, death attitudes in the Czech Republic, death attitudes in Israel, religion